

8. Νέα Ελλάδα (1914-1923)

9%

Συλλογική μνήμη

Η Ελλάδα είναι ίσως η μόνη χώρα της Ευρώπης που δεν γιορτάζει το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου - η αργία του Νοεμβρίου που υπάρχει σε όλες τις δυτικές χώρες δεν υφίσταται στο ελληνικό εορτολόγιο - και ασφαλώς οι κάτοικοί της δεν γνωρίζουν, δεν χρησιμοποιούν την έκφραση Μεγάλος Πόλεμος, όταν μνημονεύουν την εν λόγω περίοδο. Μνημεία για τους πεσόντες αυτής της σύρραξης ασφαλώς υπάρχουν, αλλά ως επί το πλείστον δεν είναι αυτόνομα. Τα ονόματα των νεκρών του Μεγάλου Πολέμου συμπεριλαμβάνονται στις επιτύμβιες στήλες από κοινού με τα ονόματα των πεσόντων άλλων πολεμικών περιόδων. Κάτι τέτοιο φαίνεται παράδοξο καθώς, ακριβώς με το τέλος του πολέμου και τις Συνθήκες της Ειρήνης, το ελληνικό κράτος μοιάζει να επιτυγχάνει αυτό που υπήρξε από τη στιγμή της δημιουργίας του, λίγο περισσότερο από 80 χρόνια πριν, ο στόχος του: τη Μεγάλη Ελλάδα. Διότι πραγματικά η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο απέφερε στη χώρα εδαφικά οφέλη που, λίγα μόλις χρόνια πριν, φάνταζαν αδιανόητα. Τα

όνειρα του ελληνικού αλυτρωτισμού έδειχναν να πραγματοποιούνται.¹

Οι λόγοι μιας τέτοιας στάσης απέναντι στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο είναι πολλοί, ωστόσο θα μπορούσαν να συνοψιστούν σε λίγες λέξεις. Ο Πόλεμος για την Ελλάδα δεν άρχισε το 1914 ούτε τελείωσε το 1918. Στην πραγματικότητα, και μάλλον λογικά, αν και όχι πάντα συνειδητά, ο Μεγάλος Πόλεμος για τους Έλληνες δεν αποτελεί παρά συνέχεια των Βαλκανικών Πολέμων και μια εισαγωγή στη Μικρασιατική Εκστρατεία - από κοινού με την εκστρατεία της Ουκρανίας το 1919 - ένα από τα βήματα στην πορεία της εθνικής ολοκλήρωσης. Με άλλα λόγια, ο Πόλεμος στην Ελλάδα αρχίζει το 1912 και τελειώνει το 1922, ο δε Α' Παγκόσμιος Πόλεμος δεν αποτελεί παρά το μεσοδιάστημα μιας συνεχόμενης δεκαετούς πολεμικής περιόδου, της οποίας η κατάληξη, παρά τα οφέλη που προσπόρισαν στην Ελλάδα οι Συνθήκες της ειρήνης, δεν ήταν τίποτε περισσότερο από μία καταστροφή.

Ωστόσο, υπάρχουν και άλλοι λόγοι που θα πρέπει να ληφθούν υπόψη για να κατανοήσουμε τόσο την άρνηση των Ελλήνων να αποδεχθούν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ως ξεχωριστό γεγονός μείζονος σημασίας για την ελληνική ιστορία. Και αυτοί έχουν να κάνουν με την άρνηση της συλλογικής μνήμης να αποδεχθεί μια περίοδο με τραυματικό και ίσως όχι ιδιαίτερα ηρωικό χαρακτήρα για τη χώρα.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, που διπλασίασαν τα εδάφη και τον πληθυσμό του ελληνικού κράτους πραγματοποιήθηκαν σε ένα πλαίσιο εθνικής σύμπτωσης και ομοψυχίας, ή τουλάχιστον έτσι

1. Οι απόψεις που διατυπώνονται στο κεφάλαιο αυτό έχουν παρουσιαστεί σε πολύ πιο σύντομη μορφή στο κείμενό μου "La paix introuvable: le cas grec", St. Audouin - Rouzeau et Chr. Prochasson, *Sortir de la Grande Guerre. Le monde et l'après 1918*, Παρίσι 2008.

Πίνακας 25: Χρονολόγιο 1914-1924

1914	Ξεσπά ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος. Πρώτες αντιθέσεις Κωνσταντίνου και Βενιζέλου, ο οποίος εξακολουθεί να είναι πρωθυπουργός.
1915	Ο Βενιζέλος παραιτείται με σκοπό να προκαλέσει εκλογές. Κυβέρνηση Δημητρίου Γούναρη (25.2.1915-10.8.1915). Το κόμμα των Φιλελευθέρων κερδίζει τις εκλογές και σχηματίζεται κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου (10.8.1915-24.9.1915). Λόγω διαφωνιών στο θέμα της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο, ο Βενιζέλος παραιτείται εκ νέου. Κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη (24.9.1915-25.10.1915). Κυβέρνηση Στέφανου Σκουλούδη (25.10.1915-9.6.1916). Οι Φιλελεύθεροι απέχουν από τις εκλογές και οι βασιλικοί κερδίζουν με μεγάλη πλειοψηφία.
1916	Ξεσπά στη Θεσσαλονίκη το κίνημα της Εθνικής Άμυνας από βενιζελικούς. Κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη (9.6.1916-3.9.1916). Κυβέρνηση Νικόλαου Καλογερόπουλου (3.9.1916-27.9.1916). Το Σεπτέμβριο σχηματίζεται επαναστατική κυβέρνηση υπό τον Βενιζέλο (19.9.1916-27.6.1917), η οποία αναγνωρίζεται από την Αντάντ. Κυβέρνηση Αθηνών Σπυρίδωνος Λάμπρου (27.9.1916-21.4.1917). Στις 11 Νοεμβρίου η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης κηρύσσει τον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας και της Αυστροουγγαρίας.
1917	Κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη (21.4.1917-14.6.1917). Οι σύμμαχοι εξαναγκάζουν τον Κωνσταντίνο σε παραίτηση και τον υποχρεώνουν να εγκαταλείψει την Ελλάδα. Στον θρόνο ανέρχεται ο δευτερότοκος γιος του Κωνσταντίνου, Αλέξανδρος. Ο Βενιζέλος επιστρέφει στην Αθήνα και σχηματίζει κυβέρνηση (14.6.1917-4.11.1920). Αναβιώνει η Βουλή που είχε προέλθει από τις εκλογές της 31ης Μαΐου 1915 (Βουλή των Λαζάρων).
1920	Ο Αλέξανδρος πεθαίνει από σηψαιμία. Στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920, οι αντιβενιζελικοί κερδίζουν. Ο Βενιζέλος

Πίνακας 25 (συνέχεια)

	φεύγει για το εξωτερικό. Κυβέρνηση Δημητρίου Ράλλη (4.11.1920-24.1.1921). Ακολουθεί δημοψήφισμα με το οποίο ο Κωνσταντίνος επιστρέφει στην Ελλάδα.
1921	Κυβέρνηση Νικόλαου Καλογερόπουλου (24.1.1921-8.4.1921). Κυβέρνηση Δημητρίου Γούναρη (26.3.1921-3.5.1922).
1922	Κυβέρνηση Νικόλαου Στράτου (3.5.1922-9.5.1922). Κυβέρνηση Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη (9.5.1922-28.8.1922). Τον Αύγουστο καταρρέει το μέτωπο στη Μικρά Ασία. Καταστροφή της Σμύρνης. Κυβέρνηση Νικόλαου Τριανταφυλάκου (28.8.1922-16.9.1922). Τον Σεπτέμβριο, στρατιωτικό κίνημα με επικεφαλής τον Νικόλαο Πλαστήρα. Κυβέρνηση Σωτηρίου Κρακιδά (17.9.1922-14.11.1922). Ο Κωνσταντίνος παραιτείται υπέρ του γιου του Γεωργίου Β' και εγκαταλείπει για μια φορά ακόμη την Ελλάδα. Δικάζονται και εκτελούνται έξι ηγετικά στελέχη της αντιβενιζελικής παράταξης ως υπεύθυνα για τη Μικρασιατική Καταστροφή (Δίκη των Εξ). Κυβέρνηση Στυλιανού Γονατά (14.11.1922-11.2.1924).
1923	Τα αντιβενιζελικά κόμματα απέχουν από τις εκλογές και οι βενιζελικοί θριαμβεύουν. Ο Γεώργιος Β' υποχρεώνεται να αναχωρήσει από την Ελλάδα. Ο ναύαρχος Κουντουριώτης αναλαμβάνει την αντιβασιλεία.

φαινόταν.² Με το τέλος τους, και την ανάρρηση του Κωνσταντίνου στον ελληνικό θρόνο, μετά τη δολοφονία του πατέρα του Γεωργίου Α', θα αρχίσουν να εκδηλώνονται έντονες πολιτικές αντιθέσεις, οι οποίες συνοψίστηκαν στο θέμα της σκοπιμότητας

2. Απαραίτητο για τη μελέτη της περιόδου εξακολουθεί να είναι το βιβλίο του Γ. Βεντήρη, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, 2η έκδοση, Αθήνα 1970 [1η έκδοση Αθήνα 1931].

ή μη της συμμετοχής της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο νέος και γερμανόφιλος βασιλιάς είχε επιλέξει την ουδετερότητα, επιλογή που ήταν καθ' όλα ευνοϊκή προς τη γερμανική πλευρά, ενώ ο Ελ. Βενιζέλος υποστήριζε αναφανδόν τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Entente. Στην πραγματικότητα, η αντιπαράθεση αυτή συμπύκνωνε παλαιότερες πολιτικές αντιθέσεις, που η συγκυρία της εξωτερικής πολιτικής επέτρεψε να αναδειχθούν εκ νέου και να εκφραστούν χωρίς περιστροφές και με ακραία οξύτητα. Οι συντηρητικοί,³ από τη μία, με την έκρηξη του πολέμου, διέθεταν πλέον το πεδίο για να αναλάβουν την πολιτική πρωτοβουλία που είχαν χάσει μόλις λίγα χρόνια πριν με την άνοδο στην εξουσία του Ελ. Βενιζέλου και των μεταρρυθμιστών. Ο Κωνσταντίνος, αφετέρου, έβρισκε στο ίδιο πεδίο τη δυνατότητα να ισχυροποιήσει την πολιτική βάση του θρόνου, αλλά και τη δική του, και να προωθήσει πιο αυταρχικές μορφές διακυβέρνησης, προς τις οποίες έτεινε ο ίδιος και το περιβάλλον του ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Η υιοθέτηση επομένως αντιπολεμικής στάσης, και μάλιστα σε μια σύγκρουση που έδειχνε να μην αφορά αρχικά τουλάχιστον την Ελλάδα, εννοούσε από κάθε άποψη την ενίσχυση αυτής της παράταξης, τη

3. Όρος που περιλαμβάνει ετερόκλητα στοιχεία, τα οποία θα μπορούσαν να συνοψιστούν απλοϊκά ίσως, παραστατικά ωστόσο, στην πολιτική ολιγαρχία που έχασε την επαφή της με την εξουσία μετά το Κίνημα στο Γουδί το 1908 και την άνοδο του Ελ. Βενιζέλου και των φιλελευθέρων στην εξουσία. Πέραν αυτών πάντως στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο μέχρι το 1923 περιλαμβάνονταν και οι κρατικές ελίτ στη συντριπτική τους πλειοψηφία, κυρίως οι ανώτεροι και ανώτεροι αξιωματικοί, οι δικαστές και βεβαίως τα ανώτατα εκκλησιαστικά στρώματα. Για τις κοινωνικές διαστάσεις των πολιτικών συμμαχιών το βιβλίο του G.Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley 1983, παραμένει πάντοτε αξιόπραστο.

στιγμή που οι αντίπαλοί τους γνώριζαν τη μοιραία φθορά που επέφεραν η επιδίωξη της συμμετοχής στον πόλεμο και οι στερήσεις της πολεμικής περιόδου.⁴

Εθνικός Διχασμός

Διαμορφώνονται, λοιπόν, οι συνταγματικές προδιαγραφές μιας πολιτικής κρίσης, συνάμα όμως και το πολιτικό πλαίσιο για μιαν οξυτάτη κοινωνική αντιπαράθεση. Το Φεβρουάριο του 1915 η διαφωνία Βενιζέλου και Κωνσταντίνου ως προς το σκόπιμο ή μη της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο, οδηγεί σε παραίτηση του πρώτου. Στις εκλογές του Μαΐου 1915, οι Φιλελεύθεροι επικράτησαν με μεγάλη πλειοψηφία και ο Ελ. Βενιζέλος σχημάτισε τον Αύγουστο νέα κυβέρνηση, που θα αποδειχθεί βραχύβια, καθώς τη γενική επιστράτευση και την απόβαση των άγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη τον Σεπτέμβριο του 1915 ακολούθησε νέα σύγκρουση με τον βασιλιά. Έτσι, ο Βενιζέλος θα εξαναγκαστεί εκ νέου σε παραίτηση.⁵ Στην πραγματικότητα, από τη στιγμή αυτή το κοινοβούλιο μετατρέπεται σε πρόσχημα μιας μοναρχικής διακυβέρνησης.⁶ Η μάλλον άστοχη επιλογή των Φιλελευθέρων να απόσχουν από τις εκλογές του Δεκεμβρίου 1915 θα διευκολύνει αυτή την τάση. Με τους ψηφοφόρους μειωμένους κατά 2/3 οι βασιλικοί δεν μπορούσαν παρά να θριαμβεύσουν.⁷ Με καθεμιά από τις δύο παρατάξεις να διεκδικεί για λογαριασμό της την

4. Βλ. τις παρατηρήσεις του Γ. Βεντήρη, *Η Ελλάς του 1910-1920...*, τ. 2, σσ. 60 κ.ε.

5. Γ. Βεντήρη, *Η Ελλάς του 1910-1920...*, τ. 2, σσ. 1 κ.ε.

6. Βλ. τις παρατηρήσεις του Γ. Βεντήρη, στο ίδιο, σ. 62.

7. Στο ίδιο, σσ. 88-90.

αποκλειστική εκπροσώπηση του εθνικού συμφέροντος και για τους αντιπάλους της τον χαρακτηρισμό του προδότη, η θέση της Ελλάδας απέναντι στον Πόλεμο, πολύ δε περισσότερο η συμμετοχή της σε αυτόν, αποδείχθηκε οδυνηρή υπόθεση.

Ωστόσο, θα πρέπει να περιμένουμε το 1916 προκειμένου η αντίθεση των δύο στρατοπέδων να γνωρίσει νέα όξυνση. Τον Μάιο της χρονιάς αυτής η κυβέρνηση παραδίδει το σχυρό του Ρούπελ, στα σύνορα με τη Βουλγαρία, στους Γερμανοβούλγαρους.⁸ Η έντονη αντίδραση της Entente υποχρεώνει τη βασιλική κυβέρνηση σε άρση της γενικής επιστράτευσης, γεγονός που θα επιτρέψει την άμεση όσο και ταχύτατη συγκρότηση της Οργάνωσης των Επιστράτων, της πρώτης μαζικής πολιτικής οργάνωσης στην Ελλάδα που είχε εκλεκτικές συγγένειες με τα φασιστικά και κυρίως με τα πρωτοφασιστικά κινήματα σε άλλες χώρες.⁹ Έχοντας, άτυπα, τον χαρακτήρα μιας πολιτοφυλακής, αλλά και τη συγκροτημένη δομή μιας μαζικής πολιτικής οργάνωσης, οι Επίστρατοι, που συγκέντρωναν στις τάξεις τους κυρίως τα μικροαστικά στρώματα της χώρας, θα αποτελέσουν την ομάδα κρούσης της αντιβενιζελικής παράταξης, με σκοπό την πολιτική και συχνά βιολογική εξόντωση των αντιπάλων της.¹⁰ Ο εμφύλιος πόλεμος, που μάλλον κατ' ευφημισμόν ονομάστηκε Εθνικός Διχασμός, είχε πλέον εκδηλωθεί σε όλη του την έκταση και η ευκολία με την οποία οι στρατιώτες πέρασαν από τη στρατιωτική κινή-

8. Στο ίδιο, τ. 2, σσ. 106 κ.ε.

9. Σχετικά βλ. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αθήνα 1996. Οι εκτιμήσεις για τον αριθμό των μελών των επιστράτων κυμαίνονται από 120.000 έως 200.000, αριθμός εντυπωσιακός για τα ελληνικά δεδομένα.

10. Βλ. τις παρατηρήσεις του Γ.Θ. Μαυρογορδάτου, *Εθνικός διχασμός...*, όπ.π., σσ. 134 κ.ε.

τοποίηση στην πολιτική οργάνωση υπογραμμίζει τη ρευστότητα των ορίων μεταξύ τους. Η εμπειρία, εξάλλου, των δύο Βαλκανικών Πολέμων έπαιξε οπωσδήποτε καταλυτικό ρόλο στην οργάνωση των ομάδων των επιστράτων, όσο και στην ευκολία με την οποία θα χρησιμοποιούν, στο εξής, τη βία ακόμη και σε ομοεθνείς τους: οι βενιζελικοί δεν ήταν παρά εχθροί, κατά τον ίδιο τρόπο που ήταν και οι Βούλγαροι ή οι Τούρκοι.¹¹ Το γεγονός δε ότι οι αντίπαλοι ήταν πολίτες μικρή, πάλι, σημασία είχε: οι Βαλκανικοί Πόλεμοι είχαν ήδη προσφέρει την εμπειρία της εξόντωσης των αμάχων που δεν τάσσονταν με τον νικητή, ανεξαρτήτως εθνικότητας, στο πλαίσιο των εθνικών εκκαθαρίσεων. Ίσως να μην είναι παράτολμο να υποστηριχθεί ότι η απουσία διάκρισης μεταξύ αμάχων και στρατιωτών έκανε πρώτα την εμφάνισή της στους Βαλκανικούς Πολέμους και όχι στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.¹² Μπορεί λοιπόν κανείς να ισχυριστεί ότι ο πόλεμος συνεχιζόταν για την Ελλάδα, μόνο που τη φορά αυτή ο εχθρός ήταν εσωτερικός.

Η κορύφωση, ωστόσο, δεν είχε φθάσει ακόμη. Τον Αύγουστο του 1916 ένα μέρος της Δυτικής Μακεδονίας και ολόκληρη η Ανατολική θα καταληφθούν από τους Βούλγαρους, με την ανοχή της κυβέρνησης. Τα προσχήματα σώζονται στην Ελλάδα, καθώς το συμβάν θα παρουσιαστεί με την οπτική μιας στρατηγικής κίνησης των βασιλικών κυβερνήσεων. Η βουλγαρική κυβέρνηση, ωστόσο, θα θέσει ευθύς αμέσως σε εφαρμογή σχέδιο εθνικής εκκαθάρισης στα εδάφη αυτά. Πολλές χιλιάδες άτομα φαίνεται

11. Οι Επίστρατοι θα διαλυθούν το 1920, με την ίδρυση του Λαϊκού κόμματος, το οποίο θα συμπεριλάβει το μεγαλύτερο μέρος της αντιβενιζελικής παράταξης.

12. Βλ. τις παρατηρήσεις του D. Diner, *Cataclysms. A History of the Twentieth Century from Europe's Edge*, Maddison, Wisconsin 2008 [=1η γερμανική έκδοση 1999], σ. 22.

ότι εξοντώθηκαν στα δύο χρόνια που κράτησε η κατοχή των περιοχών αυτών από τους Βούλγαρους.¹³ Η αντίδραση των βενιζελικών υπήρξε στη συγκεκριμένη περίπτωση άμεση: τον ίδιο μήνα πραγματοποιείται το κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη, γεγονός που επιτρέπει σε ελληνικά στρατιωτικά σώματα απαρτιζόμενα από εθελοντές να συμμετάσχουν στις επιχειρήσεις του μακεδονικού μετώπου.

Τον επόμενο μήνα, ο Ελ. Βενιζέλος εγκαταλείπει την Αθήνα, αναλαμβάνει την ηγεσία του κινήματος της Εθνικής Άμυνας και σχηματίζει προσωρινή κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη.¹⁴ Λίγο αργότερα, τον Νοέμβριο του 1916, οι βασιλικοί αποκρούουν απόβαση των Αγγλογάλλων στην Αθήνα και τον Πειραιά και στη συνέχεια εξαπολύουν μαζικούς και βίαιους διωγμούς εναντίον των βενιζελικών, με αποτέλεσμα να υπάρξουν πολλά θύματα.¹⁵ Υπό τις συνθήκες αυτές ο κάθε Έλληνας, ή καλύτερα ο κάθε πολίτης του ελληνικού βασιλείου έπρεπε, διότι δεν μπορούσε να κάνει αλλιώς, να τοποθετηθεί με τη μία ή την άλλη παράταξη. Αυτό ίσχυε ακόμη και για τους σοσιαλιστές, η αντιπολεμική στάση των οποίων τούς εξωθούσε εκ των πραγμάτων προς τους αντιβενιζελικούς, αλλά και για την Εκκλησία, κυρίως για τα ανώτερα κλιμάκιά της που ενεργά υποστήριζαν το έργο του βασιλιά.

Οι σύμμαχοι με τη σειρά τους αποκλείουν την Παλαιά Ελλάδα

13. Γ. Βεντήρη, *Η Ελλάδα του 1910-1920...*, τ. 2, σσ. 312 αλλά και Τ. Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετίας εξόρμησης 1912-1922*, Αθήνα 2007, σσ. 73 και 281-299.

14. Ειδικά για την περίοδο σχηματισμού της προσωρινής κυβέρνησης βλ. Ν. Πετσάλης-Διομήδης, *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-1917. Καίσιμα, διπλωματικά και οικονομικά προβλήματα του Εθνικού Διχασμού*, Αθήνα 1988.

15. Γ. Βεντήρη, *Η Ελλάδα του 1910-1920...*, τ. 2, σσ. 248 κ.ε.

δα: οι θάνατοι από την πείνα, έμμεσοι ή άμεσοι, δεν θα λείψουν, και τον Μάιο του 1917 ο Κωνσταντίνος εξαναγκάζεται να εγκαταλείψει την Ελλάδα.¹⁶ Τα αντισυμμαχικά και αντιβενιζελικά συναισθήματα βρίσκουν, υπό τις συνθήκες αυτές, ένα εξαιρετικό περιβάλλον για να ανθίσουν κυρίως στην Παλαιά Ελλάδα. Έναν μήνα αργότερα, σχηματίζεται κυβέρνηση Βενιζέλου στην Αθήνα, αίρεται ο αποκλεισμός των συμμάχων και συγκαλείται η Βουλή που είχε εκλεγεί το 1915. Οι βενιζελικοί δεν θα φανούν λιγότερο ευρηματικοί από τους προκατόχους τους στην καταδίωξη των αντιπάλων τους, ούτε θα δείξουν μεγαλύτερο σεβασμό στους θεσμούς. Στην πραγματικότητα, θα κυβερνήσουν εξίσου αυταρχικά. Οι κατηγορίες για δικτατορία που τους πρόσαπαν οι αντίπαλοί τους δεν ήταν αθεμελίωτες. Παράλληλα, οι προσπάθειες συγκρότησης ενός αξιόμαχου στρατού σε συνθήκες κάθε άλλο παρά ευνοϊκές για κάτι τέτοιο θα προκαλέσουν αντιδράσεις που κυμαίνονταν από την παθητική αντίσταση μέχρι τις μαζικές λιποταξίες και τις στάσεις.¹⁷ Οι εκτελέσεις ήταν το αμέσως επόμενο βήμα. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο το χάσμα μεταξύ των παρατάξεων ήταν εύκολο να εδραιωθεί.

Στο εξής, και οι δύο πλευρές θα διατηρούν τα συναισθηματικά και όχι μόνο ερείσματα για έναν χωρίς αρχές ρεβανσισμό και η αντίθεση μεταξύ των δύο «κόσμων» θα χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική ζωή, έως ότου η αντιπαράθεση μεταξύ εθνικοφρόνων και κομμουνιστών πάρει τη θέση της στη διάρκεια της γερ-

16. Ακριβώς από τη στιγμή αυτή το ελληνικό κράτος εισέρχεται και επισήμως τον πόλεμο στο πλευρό της Entente. Το βιβλίο του C. Leontaritis, *Greece and the First World War: from neutrality to intervention, 1917-1918*, East European Monographs, Boulder, New York 1990, καλύπτει κατά τον πλέον άριστο τρόπο τη συμμετοχή του ενιαίου πλέον ελληνικού κράτους στον πόλεμο.

17. Στο ίδιο, σσ. 149-194.

μανικής Κατοχής και πολύ περισσότερο μετά το 1945. Η ένταση αυτής της αντιπαράθεσης φαίνεται σε όλη της την έκταση από το γεγονός ότι λίγο μόλις χρόνο μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, δηλαδή της συνθήκης με την οποία η Ελλάδα πετύχαινε όλες σχεδόν τις εδαφικές της επιδιώξεις, ο Ελ. Βενιζέλος αποτελεί στόχο δολοφονικής επίθεσης στο σιδηροδρομικό σταθμό Gate de Lyon, στο Παρίσι. Η απόπειρα απέτυχε, αλλά πλέον κάθε περιθώριο για συμβιβασμούς ξεπεράστηκε· έτσι αν η Ελλάδα από το 1875 και μετά είχε καταφέρει, βασιανιστικά ίσως, αλλά με επιτυχία, να αντιμετωπίσει το ζήτημα της θεσμοποίησης της πολιτικής αντιπαράθεσης και να εμπεδώσει ένα συνταγματικό - κοινοβουλευτικό πολίτευμα, τώρα πλέον και μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, θα βρεθεί και αυτή στον δρόμο της απόλυτης αμφισβήτησης κάθε θεσμικού περιορισμού στην επιδίωξη της πολιτικής εξουσίας. Η σταθερή εγκατάλειψη του διαμεσολαβητικού του ρόλου από τον βασιλιά συντέλεσε σ' αυτό. Διόλου παράλογο, λοιπόν, το γεγονός ότι μόλις τα νέα για την απόπειρα κατά του Βενιζέλου μαθεύτηκαν στην Αθήνα, αυτόματως οι βενιζελικοί προέβησαν σε αντίποινα και ένα από τα θύματά τους θα είναι ο Ι. Δραγούμης, ηγετική προσωπικότητα της αντιβενιζελικής παράταξης.

Η πολιτική ζωή της χώρας θα ακολουθήσει το ίδιο μοτίβο και στη συνέχεια. Η ήττα των βενιζελικών στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 οδήγησε στην αποκατάσταση του Κωνσταντίνου στον θρόνο και σε νέο κύμα διωγμών κατά των βενιζελικών. Η διεθνής θέση της χώρας θα επιδεινωθεί, καθώς οι Σύμμαχοι επωφεληθήκαν από την αλλαγή, για να αθετήσουν όλες τις υποχρεώσεις τους απέναντι στο ελληνικό κράτος. Σε αυτό το πλαίσιο και σε ένα πνεύμα μισαλλοδοξίας ο Α. Καμπάνης, σύμβουλος του πρωθυπουργού της χώρας, μπορούσε να συστήνει χωρίς ενδοια-

σμούς «την ίδρυσιν ταγμάτων Ελλήνων Φασίσιςτίνα ν' αναλάβουν την εφαρμογήν του νόμου του Λύντς κατά της μικράς αντιδραστικής μειοψηφίας» των Φιλελευθέρων.¹⁸ Η χρήση της βίας και του εξαναγκασμού έχει πλέον αφομοιωθεί πολιτικά. Όλα αυτά συνέβαιναν την εποχή που η Ελλάδα συμμετείχε στην περιπέτεια της Μικράς Ασίας, μια περιπέτεια που αμφισβητήθηκε ως προς το ορθόν της επιλογής της από τους αντιβενιζελικούς αλλά και που σε αυτούς έλαχε ο κλήρος να διεκπεραιώσουν μέχρι το τραγικό της τέλος.

Ο στρατός χειραφετείται

Η κατάρρευση του μετώπου στη Μικρά Ασία το 1922 οδήγησε σε στρατιωτικό πραξικόπημα, που σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογορδάτο όχι μόνο αποτέλεσε τον στρατιωτικό θρίαμβο και θεμελίωσε την κυριαρχία των βενιζελικών επί των αντιπάλων τους, αλλά συνάμα προσδιόρισε την απαρχή μιας προϊούσας χειραφέτησης των στρατιωτικών από την πολιτική ηγεσία της παράταξης. Ταυτοχρόνως, θα παρατηρηθεί και μία έντονη διαφοροποίηση μέσα στην παράταξη γύρω από το καθεστωτικό ζήτημα.¹⁹

Με τους αντιβενιζελικούς, πάντως, εντελώς αποδιοργανωμένους και τον βασιλιά Κωνσταντίνο να εγκαταλείπει για μια φορά ακόμη την Ελλάδα, η επιβολή των βενιζελικών υπήρξε εύκολη υπόθεση, η δε προσφυγή στα στρατοδικεία αναμενόμενη. Η

18. Όπως παρατίθεται από τον Γ.Θ. Μαυρογορδάτο, *Εθνικός διχασμός...*, σπ.π., σ. 135.

19. G.Th. Mavrogordatos, *Stillborn republic. Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley 1983, σ. 29.

εκτέλεση των έξι, μεταξύ των οποίων και του πρωθυπουργού της χώρας Δ. Γούναρη, αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ως υπευθύνων για την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο, μόνο με την οπτική της αντιμετώπισης της βίας ως θεμιτού μέσου για τη ρύθμιση της πολιτικής αντιπαράθεσης μπορεί να ιδωθεί. Η δίκη ήταν έτοιμη και αλλιώς προσχηματική. Η εκτόνωση της πολιτικής οργής των πληθυσμών, που χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα για να δικαιολογήσει τις ποινές για εσχάτη προδοσία, μπορεί να είχε λογική βάση, αλλά δεν θα ήταν δυνατή χωρίς τις προδιαγραφές που είχε διαμορφώσει ο Εθνικός Διχασμός, αλλά και χωρίς την εμπέδωση μιας λογικής που θεωρούσε τη βία ως απαραίτητο συστατικό της πολιτικής πρακτικής. Στην πραγματικότητα, και για μια φορά ακόμη, ο πόλεμος δεν φαινόταν να σταματάει, ακόμη και μετά το τέλος των πολεμικών επιχειρήσεων στη Μικρά Ασία.

Αυτό θα φανεί με το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1923, μέσω του οποίου οι αντιβενιζελικοί προσπάθησαν να επωφεληθούν από τις εσωτερικές αντιθέσεις του νέου καθεστώτος: ο εμφύλιος πόλεμος ήταν πάντοτε στα πρόθυρα της πολιτικής ζωής της χώρας, καθώς η αντιπαράθεση έπαιρνε τη μορφή μιας οργανωμένης στρατιωτικής σύγκρουσης.²⁰ Η αποτυχία των αντιβενιζελικών, ωστόσο, δεν μπορούσε να είχε άλλο αποτέλεσμα από την επικράτηση των ακραίων βενιζελικών και την επιβολή της δημοκρατίας. Η πλήρης εκκαθάριση των κρατικών μηχανισμών από τους αντιβενιζελικούς ήταν το αμέσως επόμενο βήμα.

Την ίδια στιγμή όμως που ο Εθνικός Διχασμός καθορίζει τον ρυθμό της πολιτικής ζωής στην Ελλάδα, οι άρχουσες ομάδες δεν

20. Βλ. τις παρατηρήσεις του G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn republic...*, όπ.π., σσ. xv και 30.

δείχνουν να αισθάνονται πιο άνετα στις νέες μεσοπολεμικές διεθνείς συνθήκες. Τα νέα σύνορα δείχνουν να καθιστούν την Ελλάδα πιο ευάλωτη από τον βορρά και κυρίως από την πλευρά της βουλγαρίας, η οποία αμφισβητεί τις ρυθμίσεις των Συνθηκών της ειρήνης.²¹ Αλλά και η Σερβία, με τη σειρά της, πιέζει για διέξοδο προς το Αιγαίο και οι σχέσεις των δύο συμμάχων των Βαλκανικών Πολέμων δεν θα είναι οι καλύτερες στη διάρκεια του Μεσοπολέμου.²² Εξάλλου, ο παλιός ιμπεριαλισμός, έχοντας ήδη επεκταθεί στα Δωδεκάνησα, έδειχνε να μη σκοπεύει να αρκестεί σε αυτά: ο βομβαρδισμός και η κατάληψη της Κέρκυρας από τους Ιταλούς το 1923 πείθει και τον πιο καλόπιστο για τις βλέψεις της μουσολινικής Ιταλίας.²³ Η αδράνεια δε που έδειξε η Κοινωνία των Εθνών στο θέμα αυτό δεν είχε άλλο αποτέλεσμα από το να αυξήσει την ανασφάλεια των κυβερνώντων τη χώρα. Το κλίμα αυτό καλλιεργείται, η δε εισβολή του ελληνικού στρατού το 1925 στη Βουλγαρία, εξαιτίας ενός συνοριακού επεισοδίου, δείχνει πόσο λεπτές ήταν οι ισορροπίες στα Βαλκάνια. Η μόνη θετική εξέλιξη προέρχεται από τις σχέσεις της Ελλάδας με την Τουρκία, που το 1930 θα οδηγήσει σε υπογραφή συνθήκης φιλίας μεταξύ των δύο χωρών.²⁴

Το τέλος, λοιπόν, των πολεμικών περιπετειών αποτέλεσε την απαρχή μιας αυξανόμενης ρυθμιστικής δράσης του στρατού στην ελληνική πολιτική ζωή. Με άξονα την αντιπαράθεση βενιζελικών και αντιβενιζελικών, οι αξιωματικοί λάμβαναν συχνά πρωτοβου-

21. Π. Πιπινέλης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος 1923-1941*, Αθήνα 1948, σσ. 75 κ.ε.

22. Στο ίδιο, σσ. 19 κ.ε.

23. Γ.Σ. Παπαφλωράτος, *Η ελληνοϊταλική κρίση του 1923. Το επεισόδιο Τελλινί/Κέρκυρας*, Αθήνα 2009.

24. Π. Πιπινέλης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής...*, όπ.π., σσ. 39 κ.ε.

λίες, ξεφεύγοντας από τις προδιαγραφές πολιτικής διαχείρισης των κρίσεων που καθόριζαν οι ηγεσίες των παρατάξεων. Όχι σπάνια όμως, οι ίδιες αυτές ηγεσίες αποδέχονταν τον ρυθμιστικό αυτό ρόλο του στρατού στην πολιτική ζωή, ενθαρρύνοντάς τον ή, ακόμη, υποκινώντας τον. Διότι σε τελική ανάλυση, το ποιος θα ελέγχει τον στρατό θα παίζει εφεξής έναν καθοριστικό ρόλο στο ποια παράταξη θα διαθέτει την εξουσία. Κάτι τέτοιο θα φανεί στα διαδοχικά στρατιωτικά κινήματα που χαρακτηρίζουν τη μεσοπολεμική περίοδο, στις δύο δικτατορίες που θα επιβληθούν την ίδια περίοδο (το 1924-1925 από τον στρατηγό Πάγκαλο και το 1936 από τον βασιλιά Γεώργιο Β' και τον Ι. Μεταξά) αλλά και στην αγωνία των πολιτικών παρατάξεων να προσδώσουν εργαλειώδη χαρακτηριστήρα στον στρατό προκειμένου να εξασφαλίσουν την εξουσία, όπως θα φανεί ξεκάθαρα στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930.²⁵

Οικονομική κατάρρευση

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το ελληνικό κράτος μπόρεσε να συμμετάσχει στους Βαλκανικούς Πολέμους σε συνθήκες ταμειακής άνεσης. Οι προϋπολογισμοί του 1910 και του 1911 άφησαν ένα σημαντικό πλεόνασμα, ενώ το δάνειο των 110 εκατομμυρίων του 1911 επέτρεψε στον υπουργό των Οικονομικών Α. Κορομηλά να αποθεματοποιήσει 75.000.000 δραχμές προκειμένου να χρησιμοποιηθούν σε περίπτωση πολέμου. Αν όμως τα ποσά αυτά διευκόλυναν την Ελλάδα, ώστε να αντιμετωπίσει τους Βαλκανικούς Πολέμους χωρίς οικονομικές δυσκολίες, ωστόσο δεν

25. Για τον ρόλο του στρατού στη μεσοπολεμική πολιτική βλ. Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα 1977.

της δημιουργήσαν, και δεν μπορούσαν να κάνουν κάτι τέτοιο, και τη δημοσιονομική επάρκεια για να ανταποκριθεί στο υπέρογκο κόστος, τόσο της πολεμικής προσπάθειας όσο και της διοικητικής ενσωμάτωσης των Νέων Χωρών.²⁶

Το 1913 οι επισήμως παραδεδομένες δαπάνες για τις πολεμικές επιχειρήσεις ανέρχονταν σε 412 εκατομμύρια δραχμές, στις οποίες θα πρέπει να προστεθούν άλλα 280 εκατομμύρια ως παράπλευρες δαπάνες, ενώ το δημόσιο χρέος της χώρας αυξήθηκε, σύμφωνα με τον υπουργό των Οικονομικών Αλέξανδρο Διομήδη, κατά 755 εκατομμύρια δραχμές. Πρόκειται για ιλιγγιώδη ποσά με βάση τα μέχρι τότε μεγέθη των ελληνικών δημοσίων οικονομικών, και δεδομένης της απροθυμίας των κυβερνήσεων των Φιλελευθέρων να επιβάλουν νέους φόρους - μάλιστα ο Βενιζέλος έσπευσε αμέσως μετά την ανάληψη της εξουσίας να καταργήσει τη φορολογία του εισοδήματος που είχε πετύχει με πολλές δυσκολίες να ψηφιστεί ο Α. Ευταξίας το 1909 - μόνο μία λύση υπήρχε: η Εθνική Τράπεζα, η οποία σε όλη τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων έθετε στη διάθεση του ελληνικού κράτους τα ποσά που αυτό είχε ανάγκη με τη μορφή προκαταβολών ή προσωρινών δανείων.

Ωστόσο, με τη λήξη των πολέμων όλες αυτές οι εκκρεμότητες έπρεπε να εκκαθαριστούν και για τον σκοπό αυτόν στις 2 Φεβρουαρίου 1914 το ελληνικό δημόσιο προχώρησε στην έκδοση του πρώτου μέρους του μεγαλύτερου δανείου της μέχρι τότε ιστορίας του, του δανείου των 500.000.000 φράγκων. Οι πολύ ευνοϊκοί όροι έκδοσης του δανείου έδειχναν χωρίς καμιά αμφιβολία τις προσδοκίες που υπήρχαν στη Δυτική Ευρώπη για το μέλλον του

26. Σχετικά βλ. Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1949*, Αθήνα 2003, σσ. 37-38.

ελληνικού κράτους καθώς επίσης και το κύρος και τις ικανότητες του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Ι. Βαλαωρίτη, ο οποίος χειρίστηκε τις σχετικές διαπραγματεύσεις. Δεν έλυναν όμως το δημοσιονομικό πρόβλημα της Ελλάδας. Ο προϋπολογισμός του 1914 άφηνε έλλειμμα 170.000.000 δραχμών, ενώ ο Α. Διομήδης εκτιμούσε ότι οι άμεσες ανάγκες που έπρεπε να καλυφθούν και δεν συμπεριλαμβάνονταν στον προϋπολογισμό ξεπερνούσαν τα 300 εκατομμύρια δραχμές. Ωστόσο, η έκδοση του δεύτερου μέρους του δανείου των 500 εκατομμυρίων φράγκων ήταν αδύνατη ακόμη και πριν από την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, με αποτέλεσμα το ελληνικό δημόσιο να στραφεί εκ νέου προς την Εθνική Τράπεζα.²⁷

Οι δυσκολίες όμως δεν μπορούσαν να λυθούν με συνεχή δανεισμό. Ακόμη και οι καταβολές των τακτικών μισθών και των συντάξεων των πολιτικών υπαλλήλων δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν στην ώρα τους, δίνοντας λαβές στην αντιπολίτευση για να ασκεί σκληρή κριτική. Η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1914 και τις αρχές του 1915, οπότε και οι στοιχειώδεις ανάγκες του στρατού, όπως η διατροφή των στρατιωτών, ικανοποιούνταν μόνο μέσω των προκαταβολών της Εθνικής Τράπεζας. Η παραίτηση του Ελ. Βενιζέλου από την πρωθυπουργία τον Φεβρουάριο του 1915 ήρθε ακριβώς τη στιγμή που η δημοσιονομική ανεπάρκεια του ελληνικού κράτους έφθανε στο οξύτερο σημείο της. Στο διάστημα που ακολουθεί η κατάσταση των δημοσίων οικονομικών δεν θα πάψει να επιδεινώνεται.²⁸

27. Στο ίδιο, σσ. 90 κ.ε.

28. Η πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση των δημοσίων οικονομικών της περιόδου ανήκει στον Ath. Stragos, *Les finances de la guerre de la Grèce depuis 1912 à 1923*, Στρασβούργο 1928.

Έτσι, η επιστροφή του Βενιζέλου στην εξουσία γίνεται κάτω από ιδιαιτέρως δυσμενείς συνθήκες για την οικονομία. Ο πληθωρισμός ήδη είχε γίνει πολύ έντονος, η διχοτόμηση του κράτους είχε προκαλέσει σημαντικό πλήγμα στα δημόσια έσοδα, τα οποία επίσης υπέφεραν από τις δυσκολίες που η ήδη μακρόχρονη πολιτική αστάθεια δημιουργούσε στην οικονομική δραστηριότητα της χώρας. Εξάλλου, τα οξυμμένα πολιτικά πάθη καθιστούσαν πολύ δύσκολη οποιαδήποτε απόφαση για αύξηση των φορολογικών βαρών. Από την άλλη, η επίσημη πλέον είσοδος της Ελλάδας στον Παγκόσμιο Πόλεμο οδήγησε σε μια έκρηξη των δημοσίων δαπανών, που ήταν αδύνατον να καλυφθούν από τους εγχώριους πόρους.

Μόνο λοιπόν η οικονομική ενίσχυση των Συμμάχων προς την Ελλάδα θα της επέτρεπε να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της πολεμικής προσπάθειας της Entente. Το 1918, λοιπόν, η Ελλάδα ήρθε σε συμφωνία με τις κυβερνήσεις της Γαλλίας, της Αγγλίας και των Η.Π.Α., οι οποίες άνοιξαν πιστώσεις στο ελληνικό κράτος, που ωστόσο δεν ήταν άμεσα ρευστοποιήσιμες, ύψους 850.000.000 δραχμών και με βάση αυτές, αλλά και με πολύ ευρεία ερμηνεία της εγχώριας νομισματικής νομοθεσίας, εκδόθηκαν αντίστοιχα ποσά τραπεζογραμματίων, τα οποία στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκαν για τη χρηματοδότηση της πολεμικής προσπάθειας.

Οι πιστώσεις αυτές παρουσιάστηκαν ως κάλυμμα της κυκλοφορίας και επομένως οι πληθωριστικές πιέσεις που ακολούθησαν θεωρούνταν ως ένα πρόσκαιρο φαινόμενο. Σε αυτό συνέβαλε και η διατήρηση της συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής στο άρτιο, συχνά δε και πάνω από το άρτιο, των σημαντικών νομισμάτων της εποχής, όπως της αγγλικής λίρας, του γαλλικού φράγκου και του δολαρίου. Στην πραγματικότητα, πάντως, και

η Ελλάδα προχωρούσε στη χρηματοδότηση της πολεμικής της προσπάθειας με τη μαζική έκδοση χαρτονομίσματος. Νομικά και νομισματικά τεχνάσματα, καθώς επίσης και η διεθνής οικονομική και πολιτική συγκυρία, θα επέτρεπαν προσωρινά στην κυβέρνηση Βενιζέλου να συγκαλύψει το πρόβλημα και να υπερβάνε για την υγιή οικονομική πολιτική της. Πολύ σύντομα, ωστόσο, θα αναγκαστεί, αν όχι να παραδεχθεί, οπωσδήποτε όμως να αντιμετωπίσει την πραγματικότητα.²⁹

Ο αιφνίδιος τερματισμός του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ανέτρεψε σε ελάχιστο χρονικό διάστημα τις πολεμικές ισορροπίες στην οικονομία. Η δραχμή, που είχε καταφέρει από το 1910 να παρουσιάζεται ως ένα από τα πιο σκληρά νομίσματα των εμπολέμων, άρχισε να δέχεται σημαντικές πιέσεις και τα συναλλαγματικά διαθέσιμα της Εθνικής Τράπεζας να εξαντλούνται με ραγδαίο ρυθμό. Οι συμμαχικές πιστώσεις που θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντίβαρο στην τάση αυτή δεν ήταν ακόμη ρευστοποιήσιμες, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος τους, και ποτέ δεν επρόκειτο να γίνουν, είτε για πολιτικούς είτε για οικονομικούς λόγους, ενώ την ίδια στιγμή δεν μειώνονταν οι δημοσιονομικές ανάγκες της χώρας. Από την άλλη, η ανάληψη του μικρασιατικού εγχειρήματος επρόκειτο να επιδεινώσει σημαντικά το δημοσιονομικό πρόβλημα και προοδευτικά να εξαντλήσει οικονομικά τη χώρα.

Παρά τις προσπάθειες της κυβέρνησης να διατηρήσει τη συναλλαγματική σταθερότητα της δραχμής, από το καλοκαίρι του

29. Αναλυτικά για τη νομισματική πολιτική της περιόδου βλ. Κ. Κωστής, «Η συναλλαγματική πολιτική της Ελλάδας στη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας», Θ. Βερέμης & Κ. Κωστής, *Η Εθνική Τράπεζα στη Μικρά Ασία (1919-1922)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1984, σσ. 79-133.

1919 αυτό ήταν πρακτικά αδύνατο και η δραχμή θα ακολουθήσει στο εξής καθοδική πορεία που θα διακοπεί, προσωρινά μόνο, το 1923, πολλαπλασιάζοντας τις επιβαρύνσεις του κρατικού προϋπολογισμού για την εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους αλλά και για τον ανεφοδιασμό του στρατού. Παράλληλα, η ελληνική οικονομία, παρά τον ενθουσιασμό για την εδαφική επέκταση της χώρας και στην άλλη πλευρά του Αιγαίου, έδειχνε να έχει φθάσει στα όριά της. Τον Σεπτέμβριο του 1919, το ελληνικό κράτος προχώρησε στην έκδοση του τελευταίου εσωτερικού δανείου ύψους 300.000.000 δραχμών, το οποίο δεν γνώρισε μεγάλη επιτυχία φανερώνοντας ότι οι αντοχές της οικονομίας δεν συμβάδισαν με την πολιτική αισιοδοξία. Έναν, μόλις, μήνα αργότερα ο υπουργός Οικονομικών Μ. Νεγροπόντης με επιστολή του στον Βενιζέλο έθετε το πρόβλημα της χρηματοδότησης των δαπανών εκστρατείας και κατοχής της Μ. Ασίας, αποκλείοντας τη δυνατότητα σύναψης ενός εξωτερικού δανείου, εφόσον οι ξένες κεφαλαιαγορές δεν είχαν αποκαταστήσει ακόμη την ομαλή λειτουργία τους. Μια λύση που δεν είχε χρησιμοποιηθεί σε μεγάλη έκταση μέχρι τότε, το κυμαινόμενο χρέος, θα ενεργοποιηθεί, αλλά και αυτό με τη σειρά του δεν μπορούσε να καλύψει παρά ένα μικρό μέρος του ελλείμματος.

Για την κάλυψη των δαπανών της Μικρασιατικής Εκστρατείας, αλλά και τη συμμετοχή του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος στην ουκρανική περιπέτεια, η κυβέρνηση Βενιζέλου επιδίωξε το άνοιγμα νέων πιστώσεων εκ μέρους των Συμμάχων. Το άστρο του Βενιζέλου βρισκόταν ακόμη ψηλά, και έτσι η προσπάθειά του βρήκε κάποιο αντίκρισμα, καθώς Γαλλία και Αγγλία προσέφεραν στην Ελλάδα νέες πιστώσεις ύψους 100.000.000 φράγκων, οι οποίες επίσης δεν ήταν ρευστοποιήσιμες, αλλά μπορούσαν να αποτελέσουν το κάλυμμα για αύξηση της νομισματι-

κής κυκλοφορίας. Το ποσό ήταν ασήμαντο σε σύγκριση με τις ανάγκες που δημιουργούσε η παράταση της κατοχής της Σμύρνης και ο ρόλος που καλούνταν να παίξει ήταν μάλλον ψυχολογικός. Στην πραγματικότητα, όμως, οι Σύμμαχοι δεν ήταν πλέον διατεθειμένοι να ενισχύουν περισσότερο το ελληνικό κράτος, εξάλλου δεν ήταν και σε θέση να το κάνουν. Από τον Μάιο του 1920, η χρηματοδότηση του ελλείμματος του δημοσίου θα πραγματοποιείται απροσχημάτιστα πλέον με την έκδοση χρήματος.

Το ελληνικό δημόσιο, βεβαίως, δεν παρέλειψε να αναζητήσει και άλλους τρόπους αύξησης των εσόδων του. Το 1918 επιβλήθηκαν για πρώτη φορά βαριές φορολογίες, ενώ το 1919 επιδιώχθηκε η πλήρης αναμόρφωση του ελληνικού φορολογικού συστήματος με την εισαγωγή του φόρου «επί της καθαράς προσόδου», που ήταν απομίμηση του γαλλικού φόρου εισοδήματος του 1914. Η αποτυχία του νέου συστήματος ήταν παταγώδης και εκ των πραγμάτων το ελληνικό κράτος θα προσπαθήσει να αυξήσει τα έσοδα του προσφεύγοντας, για μια φορά ακόμη, σε σημαντικές αυξήσεις των εμμέσων φόρων.

Η επιστροφή των αντιβενιζελικών και κυρίως του Κωνσταντίνου στην εξουσία έδωσε την αφορμή στους Συμμάχους να αναρρέσουν τις υποσχέσεις τους και να αρνηθούν στις ελληνικές κυβερνήσεις τη ρευστοποίηση των πιστώσεων που της είχαν παλαιότερα χορηγήσει. Και βεβαίως κάθε εγχείρημα οικονομικής ενίσχυσής της, κυρίως από την Αγγλία, ακόμη και με την έκδοση δανείου ήταν καταδικασμένο σε αποτυχία. Η οικονομική κρίση του 1920/21, η οποία οδήγησε σε μεγάλη πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων επιδείνωσε την κατάσταση και, έχοντας εξαντλήσει όλα τα μέσα που είχε στη διάθεσή της, η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε σε ένα μέτρο απελπισίας: διχοτόμησε το 1922 τα χαρτονομίσματα και το μισό θεωρήθηκε αναγκαστικό

δάνειο, ενώ το άλλο μισό συνέχισε να κυκλοφορεί στο ήμισυ της ονομαστικής του αξίας.³⁰ Η ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο συνοδεύτηκε από την οικονομική ήττα.

Κοινωνικές αντιπαραθέσεις

Ο Εθνικός Διχασμός αποτελεί χωρίς αμφιβολία το κέλυφος που περιέβαλλε την ελληνική πολιτική ζωή από το 1915 και εξής. Οι επιμέρους πολιτικές αντιθέσεις και κοινωνικές συγκρούσεις συγκαλύπτονται συχνά κάτω από τον μανδύα αυτόν, χωρίς όμως και να χάνουν τη σημασία ή την αυτοτελείά τους. Το εργατικό κίνημα, για παράδειγμα, θα εκδηλωθεί με πρωτοφανή για τα ελληνικά δεδομένα δυναμικότητα, με τον τερματισμό του πολέμου. Η αντίδραση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αναμενόμενη. Η ελληνική οικονομία δύσκολα μπορούσε να στηρίξει την πολεμική προσπάθεια τόσων χρόνων, πολύ δε περισσότερο από τη στιγμή που η προσπάθεια αυτή προεκτάθηκε και στα χρόνια που ακολούθησαν τον τερματισμό του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Όπως είδαμε, η κάλυψη των δημοσίων δαπανών, στο μεγαλύτερο μέρος της, πραγματοποιήθηκε στη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου κατά κύριο λόγο με την αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας και πολύ λιγότερο με την αύξηση της φορολογίας. Και δεδομένης της αδυναμίας του ελληνικού κράτους να προσφύγει σε δανεισμό, από τις εγχώριες ή διεθνείς κεφαλαιαγορές, η πρακτική αυτή θα εξακολουθήσει και στα χρόνια του πολέμου

30. Β. Τοίχλης, *Μικρασιατική εκστρατεία και αναγκαστικό δάνειο*, Αθήνα 2010.

στη Μικρά Ασία, αν και κατά την περίοδο αυτή τα δημοσιονομικά αδιέξοδα θα εξαναγκάσουν τις κυβερνήσεις στην επιβολή σκληρών φορολογιών για τη χρηματοδότηση των πολεμικών επιχειρήσεων.³¹

Ο πληθωρισμός, που αυξήθηκε με πολύ γρήγορους ρυθμούς από το 1914,³² δεν μπορούσε παρά να θίξει τα χαμηλά και τα μεσαία εισοδηματικά στρώματα, γεγονός που εκφράστηκε στη μείωση του μέσου πραγματικού κατά κεφαλήν εισοδήματος.³³ Εξάλλου, τα ίδια αυτά στρώματα ήταν εκείνα που υπέστησαν και τις μεγαλύτερες στερήσεις στη διάρκεια του πολεμικού αποκλεισμού της Παλαιάς Ελλάδας από τους συμμάχους, αλλά και γενικότερα από τη διακοπή του διεθνούς εμπορίου, που για μια χώρα ελλειμματική σε σιτηρά, όπως ήταν η Ελλάδα, αποτελούσε κρίσιμο μηχανισμό για την επιβίωση των πληθυσμών της. Το γεγονός δε ότι ο πόλεμος θα διαρκούσε στην Ελλάδα για τρία ακόμη χρόνια, παρατείνοντας την επιστράτευση και απαιτώντας νέες οικονομικές θυσίες από τους πληθυσμούς της, δεν μπορού-

31. Για την ελληνική οικονομία από το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή βλ. Κ. Κωστής, «Η συναλλαγματική πολιτική της Ελλάδας στη διάρκεια της Μικρασιατικής εκστρατείας», όπ.π., σσ. 81-133. Βλ. Επίσης Α. Andréadès, «Les finances publiques», Α. Andréadès (sous la direction), *Les effets économiques et sociaux de la guerre en Grèce*, Publications de la Fondation Carnegie pour la paix internationale, New Haven, xx, σσ. 1-102.

32. Ο τιμάρθμος ακριβείας ζωής του κράτους ο οποίος με βάση το 1914=100, ανερχόταν σε 366 το 1918, θα φθάσει το 1922 στα 636, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1939*, Αθήνα χχ, σ. 473.

33. Έτσι, ενώ στη δεκαετία 1903-1912 το μέσο πραγματικό κατά κεφαλήν ακαθάριστο εγχώριο προϊόν ανερχόταν σε 285,3 δρχ σε τιμές 1914, το αντίστοιχο μέγεθος για την επόμενη δεκαετία ήταν μόλις 251,0 δρχ. Βλ. Γ. Κωστέλενος κ.ά., *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830-1939*, Αθήνα 2007, σ. 166.

σε παρά να επιδεινώσει τη θέση των ομάδων αυτών και να προκαλέσει αντίστοιχες αντιδράσεις.³⁴

Έντονη αντίστιξη στην επιδείνωση της οικονομικής θέσης της μεγαλύτερης μερίδας του πληθυσμού αποτελούσαν ορισμένες ομάδες, που ανήκαν κυρίως στον χώρο του εμπορίου και της ναυτιλίας, οι οποίες λόγω της θέσης τους μπόρεσαν να αποκομίσουν εξαιρετικά οφέλη από τον πόλεμο. Τα σκάνδαλα δε που συνδέονταν με τον επισιτισμό της χώρας και πιο ειδικά με το υπουργείο Επισιτισμού αμαύρωναν ακόμη περισσότερο την κυβερνητική εικόνα και προκαλούσαν σφοδρές αντιδράσεις. Σύμφωνα με τα λόγια ενός συγχρόνου:

Ήταν στον καιρό του πολέμου. Μέσα στις πόλεις της Ελλάδας, άλλοι κουδουνούσαν τις καμπάνες και άλλοι κουδουνούσαν στις τσέπες τους τις χρυσές δραχμές. Κι άλλοι πάλι πάνω στα ξερόβραχα, στα άγρια πλατώματα των μικρασιατικών βουνών, κουδουνούσαν κόκκαλα και γυμνά καύκαλα ανακατωμένα με σκουριασμένες κάσκες και σκόρπια παλιοσιδέρα. Ήταν το υλικό που έφτιαχνε τις χρυσές δραχμές μέσα στις πλούσιες τσέπες.³⁵

Μέχρι το 1919, η κυβέρνηση ήταν σε θέση να παρουσιάζει μια εξωραϊσμένη εικόνα της οικονομικής πραγματικότητας, βοηθούμενη σε αυτό και από τη συμμαχική οικονομική αλλη-

34. Βλ. D. Kalitsounakis, «Législation ouvrière et sociale grecque pendant et après la guerre», Α. Andréadès (sous la direction), *Les effets économiques et sociaux...*, όπ.π., σσ. 193 κ.ε. καθώς επίσης και τις παρατηρήσεις του Γ. Λεονταρίτη, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», Θ. Βερέμης & Ο. Δημητρακόπουλος, *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σσ. 73-77.

35. Γ.Ζ., «Απ' τα χαρακώματα στη Ξωπηρία», *Ριζοσπάστης*, 16.11.1934, όπως παρατίθεται από τον Τ. Κωστόπουλο, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση...*, όπ.π., σ. 153.

λεγγύη. Από τη χρονιά αυτή και μετά, όμως, τα οικονομικά μεγέθη θα ξεφύγουν από κάθε έλεγχο με κύριο δείκτη τη ραγδαία υποτίμηση της δραχμής. Η μικρασιατική περιπέτεια ξεπερνάει από κάθε άποψη τις δυνατότητες και τους πόρους του ελληνικού βασιλείου, αλλά και τις αντοχές του πληθυσμού του.

Δύο φαινόμενα έρχονται να υπογραμμίσουν την ένταση του φαινομένου. Πρώτα, ο αριθμός των ανυπότακτων και λιποτακτών. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις που διαθέτουμε για τα αποτελέσματα της επιστράτευσης, το 1921 στην Παλαιά Ελλάδα, την Κρήτη και το Αρχιπέλαγος σε ένα σύνολο 342.000 υπόχρεων να υπηρετήσουν, οι ανυπότακτοι ανέρχονταν στον εκπληκτικό αριθμό των 143.000 ατόμων, ενώ οι εκτιμήσεις των στρατιωτικών υπηρεσιών για τον αριθμό των ανυπότακτων και λιποτακτών για το σύνολο της χώρας (στην οποία περιλάμβαναν και τη Μικρά Ασία) ξεπερνάει τους 300.000.³⁶ Κατά δεύτερο λόγο, η μετανάστευση: το 1918 και το 1919 ο αριθμός των μεταναστών συρρικνώνεται σε πολύ μικρά για την ελληνική πραγματικότητα μεγέθη, ενώ αντιστοίχως αυξάνεται ο αριθμός των παλιννοστούντων. Τα πράγματα όμως αλλάζουν αμέσως μετά, καθώς το 1920 και 1921 ο αριθμός των μεταναστών αυξάνεται εκ νέου εντυπωσιακά και μειώνεται ο αριθμός των παλιννοστούντων. Όσο και εάν στο σημείο αυτό η κρίση του 1920/21 μπορεί να παίζει έναν σημαντικό ρόλο στην αντιστροφή της κίνησης, η παράταση του πολέμου και η αύξηση του αριθμού των επιστρατευμένων για την Μικρά Ασία δεν μπορεί παρά να έπαιξαν και αυτά τον δικό τους ρόλο.³⁷ Ο μεγάλος αριθμός των λιποτακτών πάλι

36. Βλ. Ε.Κ. Στασινόπουλος, *Ο στρατός της πρώτης εκατονταετίας. Ιστορική επισκόπησης της εξέλιξης του ελληνικού στρατού*, Αθήνα 1991, σσ. 92-93.

37. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς...*, όπ.π., σσ. 434-437.

ντως θα έχει και τις παράπλευρες συνέπειές του, καθώς τα κρούσματα της ληστείας και της εγκληματικότητας πολλαπλασιάστηκαν σε όλη την Ελλάδα, δημιουργώντας έτσι ένα κύμα διώξεων και καταστολής.³⁸

Πέρα από τις αντιδράσεις αυτές όμως, οι αστικοί πληθυσμοί κινητοποιούνται δυναμικά και στο πεδίο των εργατικών διεκδικήσεων. Η διακοπή του εξωτερικού εμπορίου στη διάρκεια του πολέμου δημιούργησε έναν τεχνητό προστατευτισμό ο οποίος φαίνεται ότι συνέδραμε στην ενίσχυση της ελληνικής βιομηχανίας και κατά συνέπεια και των εργατικών στρωμάτων.³⁹ Ο πόλεμος, εξάλλου, είχε διευκολύνει τη ριζοσπαστικοποίηση των πνευμάτων και είχε δώσει σημαντική ώθηση στη συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων, η οποία το 1918 θα οδηγήσει στην ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος. Η ίδρυσή της πραγματοποιήθηκε με την ανοχή, αν όχι με την υποστήριξη της βενιζελικής κυβέρνησης, στην προσπάθειά της να αποκτήσει έναν καθοδηγητικό ρόλο στη διοίκηση του εργατικού κινήματος, αλλά και να το χρησιμοποιήσει για τις διεθνείς διεκδικήσεις της χώρας.⁴⁰ Η αντίληψη αυτή δεν βρισκόταν μακριά, αντιθέτως μάλλον εκπορευόταν από τη θεώρηση ότι το «εργατικό πρόβλημα» μπορούσε να αντιμετωπιστεί με μία επιστημονική προσέγγιση, στην οποία θα ηγούνταν η κρατική γραφειο-

38. D. Bacharas, *La Grèce après la Guerre : dictature et république dans un monde en mutation (1922-1925)*, διδακτορική διατριβή, EHESS, Παρίσι 2010, σσ. 298 κ.ε.

39. G. Charitakis, "Le mouvement industriel en Grèce pendant les années 1915-1925", A. Andréadès (sous la direction), *Les effets économiques et sociaux...*, όπ.π., σσ. 225 κ.ε.

40. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993, σσ. 96 κ.ε.

κρατία.⁴¹ Σύντομα όμως η κατάσταση θα ξεφύγει από τον έλεγχο της, καθώς οι σοσιαλιστές θα επικρατήσουν στη Συνομοσπονδία, ωθώντας την σε πιο ριζοσπαστικές πολιτικές.

Με το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ένα μαζικό απεργιακό κύμα θα κάνει την εμφάνισή του σε όλη την Ελλάδα, μέσα δε στο 1919 θα πραγματοποιηθεί και η πρώτη γενική πολιτική απεργία στην Ελλάδα, με αίτημα την επάνοδο από την εξορία των ηγετών της σοσιαλιστικής παράταξης της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος.⁴² Οι απεργιακές κινητοποιήσεις θα εξακολουθήσουν, παράλληλα ως ένα βαθμό με την επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης της χώρας, σε όλη τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας και, ανεξαρτήτως των οικονομικών αιτημάτων που εκάστοτε θα προβάλλονται, θα προσδιορίζονται επίσης και από την αντίθεση των εργαζομένων σε πρακτικές που αποσκοπούσαν στην επιβολή μιας εργασιακής πειθαρχίας μάλλον ξένης προς την μέχρι τότε συγκρότηση των εργασιακών σχέσεων.⁴³

Ωστόσο, αν μέχρι το 1918 οι εργατικές κινητοποιήσεις μπορούσαν να προσδιορίζονται από τις άμεσες διεκδικήσεις που προέβαλλαν οι εργάτες, από τη χρονιά αυτή και μετά τα δεδομένα θα αλλάξουν. Η ίδρυση τον Νοέμβριο του 1918 του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος, που το 1920 προσχωρώντας στην

41. Στο ίδιο, σ. 19.

42. Για το ζήτημα του απεργιακού κύματος που ακολούθησε το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου βλ. Κ. Φουντανόπουλου, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1908-1936. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2005, σσ. 277 κ.ε.

43. Σχετικά βλ. ως προς το σημείο αυτό τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του Κ. Φουντανόπουλου, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, όπ.π., σσ. 173 κ.ε.

Γ' Διεθνή θα προσθέσει και τον προσδιορισμό «Κομμουνιστικό» στην επωνυμία του,⁴⁴ παρόλο που η άμεση επιρροή του ήταν εξαιρετικά περιορισμένη, έμελλε να αποτελέσει έναν παράγοντα πολιτικοποίησης του εργατικού κινήματος. Γιατί, αν μη τι άλλο και ανεξαρτήτως του βαθμού επιρροής των κομμουνιστών στην ελληνική πολιτική ζωή, θα ασκήσει αποφασιστική επιρροή στον τρόπο με τον οποίο το κράτος διαμόρφωσε πρακτικές αντιμετώπισης του εργατικού κινήματος ως πολιτικά επικίνδυνου και κοινωνικά ανατρεπτικού.⁴⁵

Ο Ελ. Βενιζέλος στην πρώτη περίοδο της πρωθυπουργίας του, δηλαδή από το 1910 ως το 1915, φρόντισε για την υιοθέτηση φιλεργατικών μέτρων που ξένιζαν τους παρατηρητές, κυρίως γιατί δεν υφίσταντο οι αντίστοιχες διεκδικήσεις, αλλά και γιατί τα εργατικά στρώματα της χώρας διατηρούσαν μια μάλλον ήσυχους σημασίας βαρύτητα.⁴⁶ Από το 1918 και μετά, όμως, η στάση των κυβερνήσεων σκλήρυνε και η εργατική και κοινωνική διαμαρτυρία αποτέλεσε συχνά αντικείμενο βιαιάς καταστολής. Πίσω από τη διαφοροποίηση αυτή διαφαίνεται, η, δηλωμένη άλλωστε, αλλαγή της στάσης του αστικού κράτους απέναντι στις εργατικές διεκδικήσεις. Στο εξής, η κρατική πρακτική θα ξεφύγει από την αποστασιοποιημένη λογική της προστασίας των ασθενέστερων λαϊκών στρωμάτων και θα περάσει στον χώρο της σκληρής κοινωνικής αντιπαράθεσης και της βίαιης αντιμετώπι-

44. Μόνο το 1924 θα μετονομαστεί σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (Ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς) και θα ξεκινήσει η μπολσεβικοποίηση του.

45. Βλ. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...*, όπ.π., σ. 50.

46. Σπ. Β. Κορώνη, *Η εργατική πολιτική των ετών 1909-1918*, Αθήνα 1944, Γ. Δεονταρίτη, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα...», όπ.π., σσ. 53 κ.ε., Γ. Th. Mavrogordatos, *Stillborn republic...*, όπ.π., σσ. 142-144.

σης.⁴⁷ Τα εργατικά στρώματα θα θεωρηθούν ως δυνάμει απειλη του κοινωνικού καθεστώτος και ως δυνητικοί εχθροί του κράτους. Η αντιμετώπιση των απεργιών κατά τη γενική απεργία του 1923 αλλά και τη συγκέντρωση της Πρωτομαγιάς το 1924 αποτελεί την πιο πειστική απόδειξη.⁴⁸

Εθνοτικές συγκρούσεις

Η άφιξη των προσφύγων δεν μπορούσε παρά να επιδεινώσει την κατάσταση αυτή. Παρά το γεγονός ότι οι περισσότεροι, γύρω στο 1 εκατομμύριο, έφτασαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ένα σημαντικό μέρος τους, περί τους 150.000 είχαν εγκατασταθεί στη χώρα κατά τη διάρκεια του Παγκοσμίου Πολέμου, στην προσπάθειά τους να αποφύγουν τους μαζικούς διωγμούς που εξαπέλυσε η Οθωμανική Αυτοκρατορία, στο πλαίσιο της προσπάθειας εκτουρκισμού των πληθυσμών της.⁴⁹ Οι περισσότεροι από τους πρώτους αυτούς πρόσφυγες είχαν την οικονομική άνεση και μπόρεσαν να βρουν στέγη στα αστικά κέντρα. Η υποδοχή που τους επιφυλάχθηκε κάθε άλλο παρά φιλική ήταν και διωγμοί παρατηρήθηκαν ήδη από το 1916, όταν κατά τη διάρκεια των Νοεμβριανών οι Επίστρατοι έδειξαν μian ιδιαίτερη «προτίμηση» για τους πρόσφυγες που ταυτίζονταν με τη βενιζελική παράταξη. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που ως πράκτορες

47. Γ. Λεονταρίτη, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα...», όπ.π., σσ. 81 κ.ε.
48. Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι στα ίδια αυτά χρόνια γίνονται και οι πρώτες οργανωμένες προσπάθειες για την οργάνωση της κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα, βλ. D. Kalitsounakis, "Législation ouvrière...", όπ.π., σσ. 199 κ.ε.

49. Σημαντικός αριθμός προσφύγων θα προέλθει επίσης και από τις περιοχές που αποδόθηκαν στη Βουλγαρία.

των Αγγλογάλλων δολοφονήθηκαν από τους ένοπλους αντιβενιζελικούς.⁵⁰ Ωστόσο, την ίδια στιγμή συμμορίες προσφύγων στη Θεσσαλονίκη αποδεικνύονταν εξίσου βίαιες προς τους μουσουλμάνους κατοίκους της πόλης τους οποίους έβγαλαν από τα σπίτια τους προκειμένου να εγκατασταθούν οι ίδιοι σε αυτά, γεγονός που οδήγησε μέσα σε δύο χρόνια στον ξεσπιτωμό 15.000 μουσουλμάνων κατοίκων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν η μάνα, η αδελφή και η ξαδέλφη του Μουσταφά Κεμάλ.⁵¹ Ανάλογη ήταν η αντιμετώπιση των μουσουλμάνων με την άφιξη του κυρίως κύματος των προσφύγων, δηλαδή αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, έως ότου η ανταλλαγή των πληθυσμών εξαλείψει οριστικά το «πρόβλημα».⁵²

Εξαθλιωμένοι και στερημένοι από τα πάντα, οι πρόσφυγες που έφτασαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή υποβάθμισαν αμέσως όλους τους δείκτες υγιεινής και στέγασσης⁵³ και επιδείνωσαν δραματικά την οικονομική κατάσταση της χώρας.⁵⁴ Η συνδρομή των διεθνών οργανισμών λίγα μπορούσε να προσφέρει και το ελληνικό κράτος χρειάστηκε αρχικά να αναλάβει με δικούς του πόρους την αποκατάστασή τους. Η επιβάρυνση των δημόσιων οικονομικών ήταν μεγάλη, επιδεινώνοντας έτσι τη δημοσιονομική καχεξία του ελληνικού κρά-

50. Γ. Βεντήρη, *Η Ελλάς του 1910-1920...*, τ. 2, σ. 30.

51. M. Mazower, *Θεσσαλονίκη. Η πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι 1430-1950*, Αθήνα 2007, σσ. 403-404.

52. Στο ίδιο, σσ. 410-411.

53. Β. Βαλαώρας, *Το δημογραφικόν πρόβλημα της Ελλάδος και η επίδρασις των προσφύγων*, Αθήνα 1939.

54. Κ. Κωστής, «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: οι πρόσφυγες στο μεσοπόλεμο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9 (1992), σσ. 31-46.

τους, αλλά και την ανάγκη για προσφυγή στις διεθνείς κεφαλαιαγορές.⁵⁵

Είναι συζητήσιμο πόσο επιτυχημένη υπήρξε η οικονομική αποκατάσταση των προσφύγων, η αφομοίωσή τους πάντως παρέμεινε ατελής ή ημιτελής μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε άλλες αντιθέσεις απέκτησαν προτεραιότητα. Ο διαχωρισμός, λοιπόν, ντόπιοι - πρόσφυγες αποτέλεσε μείζον πολιτικό και κοινωνικό χαρακτηριστικό της Ελλάδας του Μεσοπολέμου. Όπως έχει επισημάνει ο Γ. Μαυρογορδάτος, εδώ έχουμε να κάνουμε με μια πολιτική και κοινωνική διαφοροποίηση του πληθυσμού της χώρας στη βάση ενός εθνικού (ethnic) χαρακτηριστικού που, επί της ουσίας, αμφισβητούσε την ελληνικότητα των προσφύγων.⁵⁶ Δεν ήταν, λοιπόν, απαραίτητα συμπτωματικό το γεγονός ότι οι μικροσισιάτες δεν βρήκαν εύκολα τη συνδρομή του ελληνικού κράτους προκειμένου να αποφύγουν τα τακτικά και άτακτα τουρκικά στρατεύματα τον Αύγουστο του 1922, και ενδεχομένως να αληθεύει η φράση που αποδίδεται στον Υπάτο Αρμοστή της Ελλάδας στη Σμύρνη Α. Στεργιάδη: «καλύτερα να μείνουν εδώ να τους σφάζει ο Κεμάλ, γιατί αν πάνε στην Αθήνα θα ανατρέψουν τα πάντα».⁵⁷

Η άφιξη των προσφύγων στα αστικά κέντρα αναδιαμόρφωσε τους συσχετισμούς δυνάμεων τόσο πολιτικά όσο και κοινωνικά και οικονομικά. Στη συντριπτική τους πλειονότητα οι πρόσφυ-

55. Μετά τα προσωρινά μέτρα για την ενίσχυση των προσφύγων, το ελληνικό κράτος σήναψε το 1924 εξωτερικό δάνειο υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών. Η τελευταία υποχρέωσε το ελληνικό κράτος να αναθέσει στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων τη διαχείριση του δανείου αλλά και την αποκατάσταση των προσφύγων. Η Ε.Α.Π. καταργήθηκε το 1930 και το έργο της συνέχισαν οι ελληνικές δημόσιες υπηρεσίες.

56. G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn republic...*, όπ.π., σσ. 182 κ.ε.

57. Τ. Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση...*, όπ.π., σσ. 138-139 και Α. Ρήγος, σ. 257.

γες ανήκαν στη βενιζελική παράταξη και εγκαταστάθηκαν στις παρυφές των μεγάλων αστικών κέντρων, δημιουργώντας αμύγδαλες προσφυγικούς συνοικισμούς, όπου λόγω της φτώχειας και της αθλιότητάς τους θεωρήθηκε ότι αποτελούν ένα δυνητικό κίνδυνο για το αστικό καθεστώς και συχνά αντιμετωπίστηκαν αναλόγως.⁵⁸ Πέρα από αυτό, οι πρόσφυγες αποτέλεσαν ένα καθοριστικό στοιχείο πλέον στη συγκρότηση της αγοράς εργασίας. Πολύ συχνά θεωρήθηκαν απειλή για την απασχόληση των ντόπιων,⁵⁹ ενώ στη Θεσσαλονίκη, όπου εγκαταστάθηκε πολύ μεγάλος αριθμός προσφύγων, δημιουργήθηκαν οι συνθήκες ενός πολύ σκληρού ανταγωνισμού με τους εβραίους κατοίκους της για τον έλεγχο της οικονομίας της πόλης. Αν λάβει κανείς υπόψη του ότι μαζί με τους πρόσφυγες απολύθηκαν και 200.000 έφεδροι από τις τάξεις του στρατού, που θα έπρεπε να βρουν απασχόληση, ενώ η υιοθέτηση των ποσοστώςσεων εκ μέρους των Η.Π.Α. για τους μετανάστες απέκλειε τη μετανάστευση ως διέξοδο για τους πληθυσμούς, τότε εύκολα κατανοεί πόσο εκρηκτική ήταν η κατάσταση.⁶⁰ Στις συνθήκες αυτές εκείνοι που επιδίωξαν να επωφεληθούν ήταν βεβαίως οι έλληνες πολιτικοί, τροφοδοτώντας συνάμα την όξυνσή της αντιπαράθεσης. Κάνοντας λόγο για τους παλαιούς πολεμιστές, την «προνομιά των τάξεων των εφέδρων της Ελλάδος», και την ανάγκη προνομιακής επανένταξης τους στην ζωή της Ελλάδας, αντιβασιλικός βουλευτής έλεγε το 1924:

Η προνομιά αυτή τάξιν δεν είναι τάξιν δημιουργηθείσα εκ του κοινωνικού αγώνος, εκ της καθημέραν πάλης των κοινωνικών τά-

58. Για την περίπτωση της Θεσσαλονίκης που αποτέλεσε την κατ'εξοχήν προσφυγοπόλη λόγω του αναλογικά μεγάλου αριθμού προσφύγων που εγκαταστάθηκαν εκεί, βλ. Μ. Mazower, *Θεσσαλονίκη...*, όπ.π., σσ. 440 κ.ε.

59. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...*, όπ.π., σσ. 43 κ.ε.

60. Μ. Mazower, *Θεσσαλονίκη...*, όπ.π., σσ. 447 κ.ε.

ξεων, αλλά είναι τάξεις προνομίου, την οποίαν εδημιούργησαν οι μακροί της Φυλής αγώνες, είναι τάξεις η οποία έγγραφε δικαιώματα απaráγραπτα με το αίμα το αφθόνως χυθέν των τέκνων του ελληνικού Λαού.⁶¹

Οι αντιθέσεις αυτές έπαιρναν συχνά, όπως εξάλλου ήταν φυσικό, βίαιες μορφές. Οι πρόσφυγες χρησιμοποιήθηκαν συχνά ως απεργοσπάστες.⁶² Σε ορισμένες ακραίες περιπτώσεις, όπως με την ίδρυση το 1924 του βραχύβιου Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος, ένοπλοι πρόσφυγες, υπό την κηδεμονία του υπουργού Εσωτερικών Γ. Κονδύλη αποτέλεσαν τον μοχλό για το σπάσιμο των απεργιών και την τρομοκράτηση εργατών.⁶³ Σε άλλη περίπτωση, μια πολιτική οργάνωση παραστρατιωτικού χαρακτήρα, η Εθνική Ένωσις Ελλάς, ιδρυμένη από πρόσφυγες εμπόρους, επιτέθηκε, στο αποκορύφωμα μιας αντισιμητικής εκστρατείας στην οποία τον τόνο έδινε μεγάλη εφημερίδα της πόλης, σε εβραϊκή συνοικία της Θεσσαλονίκης καίγοντας τα σπίτια και τα μαγαζιά των κατοίκων της.⁶⁴ Το κλίμα του αντισιμητισμού πάντως θα παραμείνει στην πόλη μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930, οπότε η κατάσταση δείχνει να βελτιώνεται. Η άνοδος των αντιβενιζελικών στην εξουσία με την ισχυρή στήριξη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης φαίνεται ότι έπαιξε τον ρόλο της.

Ωστόσο, οι ίδιες δύσκολες καταστάσεις που επικρατούσαν στα αστικά κέντρα καθόρισαν και τις κρατικές πολιτικές. Το ελληνικό κράτος για πρώτη φορά εξαναγκάζεται να παρέμβει σε

61. Όπως παρατίθεται από τον Σπ. Μαρκέτο, *Πώς φίλησα τον Μινεσώλινι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 68.

62. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...*, όπ.π., σσ. 48 κ.ε.

63. G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn republic...*, όπ.π., σ. 209.

64. M. Mazower, *Θεσσαλονίκη...*, όπ.π., σσ. 484-485.

πολλούς τομείς τους οποίους μέχρι τότε δεν είχε κρίνει ότι ανήκαν στο πεδίο του ενδιαφέροντός του. Πιο χαρακτηριστικό ενδεχομένως είναι το γεγονός ότι επιδίωξε να ασκήσει μια συγκροτημένη βιομηχανική πολιτική, ήδη από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920, παρά το γεγονός ότι μικρή ήταν η αξιοπιστία της ελληνικής βιομηχανίας για τους έλληνες πολιτικούς. Η αναγκαιότητα όμως απασχόλησης των αστικών πληθυσμών και κυρίως των προσφύγων θα καθορίσει άλλες προτεραιότητες. Κάτι τέτοιο επιβεβαιώθηκε πολύ πιο έντονα στον αγροτικό χώρο.

Αγροτική μεταρρύθμιση

Γιατί, αυτό που συχνά λησμονείται είναι ότι σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η Ελλάδα ήταν μια, από κάθε άποψη, αγροτική χώρα και το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της ζούσε από και στην ύπαιθρο, γεγονός που προσδιόριζε και τις κοινωνικές συνιστώσες της πολιτικής αντιπαράθεσης αλλά και την οικονομική διάσταση του προβλήματος προσαρμογής της Ελλάδας στη μεσοπολεμική πραγματικότητα. Αυτό ίσχυε κατά μείζονα λόγο για τις νέες επαρχίες του ελληνικού κράτους, των οποίων οι δομές ήταν σαφώς πιο αρχαϊκές από εκείνες της Παλαιάς Ελλάδας και απαιτούσαν επείγουσες παρεμβάσεις προκειμένου να αφομοιωθούν στην ελληνική κρατική πραγματικότητα.

Οι διαφορές αυτές φαίνονται πολύ πιο έντονες στο καθεστώς της εγγείου ιδιοκτησίας που επικρατούσε σε καθεμιά από τις περιοχές αυτές. Το αγροτικό ζήτημα στην Παλαιά Ελλάδα όπου η μικρή ιδιοκτησία είχε επιβληθεί από πολύ νωρίς, ήταν μικρής σχετικής σημασίας. Σε λίγες περιοχές επικρατούσε η μεγάλη γαιοκτησία και μόνο στη Θεσσαλία, η οποία είχε προσαρτηθεί στο ελ-

ληνικό κράτος το 1881, η ύπαρξη μεγάλων εγγείων ιδιοκτησιών αποτελούσε κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα. Η προσάρτηση των Νέων Επαρχιών μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, ωστόσο, άλλαξε τα δεδομένα καθώς σε όλες αυτές τις περιοχές οι μεγάλες γαιοκτησίες ήταν εξαιρετικά διαδεδομένες και η κοινωνική ένταση υψηλή. Απόδειξη το γεγονός ότι αμέσως μετά την ενσωμάτωση των περιοχών αυτών στο ελληνικό κράτος, οι λεηλασίες των τοιφλικιών και οι βιαιότητες κατά των γαιοκτημόνων και των εκπροσώπων τους πήραν μαζικό χαρακτήρα.⁶⁵ Το πρόβλημα της διανομής των μεγάλων γαιοκτησιών, εξάλλου, συμβάδιζε με την εξαιρετική εθνική ανομοιογένεια των πληθυσμών των επαρχιών αυτών και κυρίως με την ισχυρή παρουσία μουσουλμανικών πληθυσμών. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι έδωσαν την ευκαιρία για μια πρώτη προσπάθεια εθνικής εκκαθάρισης,⁶⁶ το πρόβλημα όμως, στα μάτια των κρατικών λειτουργών, παρέμενε οξύ.

Το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1911 προέβλεπε για πρώτη φορά τη δυνατότητα απαλλοτρίωσης της ατομικής ιδιοκτησίας για λόγους εθνικού συμφέροντος, δημιουργώντας έτσι την ελπίδα ότι το ζήτημα της διανομής των μεγάλων γαιοκτησιών θα λυνόταν. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι καθυστέρησαν τη λύση του προβλήματος και για μια φορά ακόμη ήταν η αντιπαράθεση βενιζελικών - αντιβενιζελικών που θα επιταχύνει και τελικά θα ριζοσπαστικοποιήσει την αντιμετώπισή του και τελικά τη λύση του. Πράγματι, η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης προκειμένου να προσεταιριστεί τους αγροτικούς πληθυσμούς, αλλά και για να πλήξει τους μεγάλους ιδιοκτήτες της γης που στην πλειονότητά τους ανήκαν στην αντιβενιζελική παράταξη, προχώρησε

65. Στο ίδιο, σσ. 398-399.

66. Τ. Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση...*, όπ.π., σσ. 35-90.

στην ψήφιση νόμου το 1917 με βάση τον οποίο οι μεγάλες γαιοκτησίες θα διανεμόνταν στους καλλιεργητές. Ωστόσο, ο νόμος αυτός δεν πρόλαβε να εφαρμοστεί, ή στην πραγματικότητα εφαρμόστηκε σε πολύ περιορισμένη έκταση, καθώς η επιστροφή των αντιβενιζελικών στην εξουσία οδήγησε σε αλλαγή της νομοθεσίας. Οι κυβερνήσεις του 1920-1922 ναί μεν δεν τόλμησαν να αρνηθούν την αρχή της αγροτικής μεταρρύθμισης, αφού η πολεμική προσπάθεια στηριζόταν κυρίως στους αγροτικούς πληθυσμούς της χώρας που αποτελούσαν την πλειονότητα των κατοίκων της, ωστόσο η διανομή τους γινόταν πλέον εξαιρετικά χρονοβόρα και δύσκολη.⁶⁷

Τα δεδομένα, πάντως, θα αλλάξουν και πάλι με την Μικρασιατική Καταστροφή. Η εκρηκτική κοινωνική κατάσταση, που θα δημιουργηθεί, από κοινού με τη μαζική άφιξη των προσφύγων, οδήγησαν το 1923 τις κυβερνήσεις στην υιοθέτηση εξαιρετικά ριζοσπαστικών νόμων για τη διανομή της γης και, ενδεχομένως σε μια από τις ριζοσπαστικότερες αγροτικές μεταρρυθμίσεις με βάση τη διεθνή εμπειρία. Η διαδικασία αυτή θα διευκολυνθεί από την αποχώρηση, λόγω της ανταλλαγής των πληθυσμών, αρκετών εκατοντάδων χιλιάδων μουσουλμάνων από τη Μακεδονία, με τα κτήματά τους να περιέρχονται στην κυριότητα του ελληνικού κράτους. Η Ελλάδα, έτσι, μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα θα καταστεί η χώρα της μικρής ιδιοκτησίας, ενώ οι ιδιοκτήτες των τοιφλικιών δεν θα μπορέσουν να καρπωθούν τις αποζημιώσεις που προβλέπονταν, καθώς ο πληθωρισμός θα τις εξανεμίσει. Με άλλα λόγια, η Μικρασιατική Καταστροφή είχε και ως

67. B. Simonide, «L'économie rurale grecque et la crise de la guerre mondiale», A. Andréadès (sous la direction), *Les effets économiques et sociaux...*, όπ.π., σσ. 168-174.

παράπλευρο αποτέλεσμα την παγιοποίηση του καθεστώτος της μικρής ιδιοκτησίας και την εξόντωση μιας κοινωνικής ομάδας που δεν ήταν πολιτικά και κοινωνικά αμελητέα.

Τα μεγάλα κτήματα της Παλαιάς Ελλάδας θα περάσουν, λοιπόν, στα χέρια των καλλιεργητών τους, στη δε Νέα Ελλάδα θα αποκατασταθούν οι αγρότες πρόσφυγες. Και στις δύο περιπτώσεις η διανομή των τσιφλικιών θα οδηγήσει σε πλήρη ανατροπή των τοπικών ισορροπιών, καθώς σε ελάχιστες περιπτώσεις οι καλλιεργητές ήταν από μόνοι τους σε θέση να αξιοποιήσουν τη γη που πλέον τους ανήκε, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα μιαν οξυτάτη αστάθεια στον χώρο της υπαίθρου, με χαρακτηριστικό φαινόμενο την προϊούσα χρέωση των αγροτικών οικογενειών.⁶⁸ Από την άλλη πλευρά, αυτή η ίδια κατάσταση εξανάγκαζε το ελληνικό κράτος σε μια περισσότερο παρεμβατική πολιτική στον χώρο της αγροτικής οικονομίας, μια πολιτική που η πλήρης υλοποίησή της θα αρχίσει από το 1927 και μετά. Ήδη όμως, από τη δεκαετία του 1910 είχε αρχίσει μια πολιτική κρατικής διείσδυσης στον χώρο της υπαίθρου, πολιτική που θα επιταχυνθεί στα «τρελά» χρόνια του 1920.

Παράλληλα όμως η ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας άλλαζε τη φυσιογνωμία της ελληνικής υπαίθρου. Στα τσιφλίκια της Βορείου Ελλάδας εγκαταστάθηκαν, όπως ήδη ανέφερα, πρόσφυγες που κατέλαβαν τη θέση των μουσουλμάνων, οι οποίοι με βάση τη Συνθήκη της Λωζάννης μεταφέρθηκαν στην Ανατολία. Έτσι, ενώ μέχρι το 1922 η Βόρειος Ελλάδα αποτελούσε για το ελληνικό κράτος μια σπαζοκεφαλιά λόγω της

68. Για την αγροτική οικονομία του Μεσοπολέμου βλ. Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Αθήνα 1987.

εθνικής σύνθεσης της, μετά την εγκατάσταση των προσφύγων θα αποκτήσει μιαν εντυπωσιακή εθνική ομοιογένεια. Εξάιρεση θα αποτελεί η Δυτική Θράκη, όπου η σημαντική μειονότητα των μουσουλμάνων και τα σύνορα με τη Βουλγαρία, θα οδηγήσουν το ελληνικό κράτος στη στρατιωτικοποίηση και στεγανοποίηση της περιοχής, γεγονός που θα οδηγήσει στη διαμόρφωση επάλληλων συμφερόντων που επωφελούνταν από την αδυναμία των μελών της μειονότητας.⁶⁹

Η εγκατάσταση των προσφύγων, ωστόσο, οδήγησε και στην ανάπτυξη αντιθέσεων που μέχρι την εποχή εκείνη ήταν απρόβλεπτες. Διότι η απρόσμενη εμφάνιση πληθυσμών με τελείως διαφορετική κουλτούρα από εκείνη των ντόπιων είχε ως αποτέλεσμα εντάσεις και συγκρούσεις για την κάρπωση οικονομικών πόρων, που πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί. Για μια μεγάλη μερίδα αυτοχθόνων, της Βορείου Ελλάδας κυρίως, η άφιξη των προσφύγων σήμαινε τη στέρησή τους από εδάφη τα οποία ήλπιζαν ότι δικαιοματικά θα καρπώνονταν μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων. Οι εντάσεις επομένως στα μικτά, κυρίως, χωριά, δηλαδή στα χωριά που κατοικούνταν από αυτόχθονες και πρόσφυγες, δεν απουσίαζαν. Τέλος, δεν απουσίαζαν και οι εντάσεις μεταξύ των μειονοτικών πληθυσμών (Σλαβομακεδόνων, μουσουλμάνων και Αλβανών) και των ελληνικών πληθυσμών (προσφυγικών ή αυτοχθόνων) που θα εκδηλωθούν σε όλη τους την ένταση όταν οι συνθήκες το επιτρέψουν, δηλαδή κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο Πόλεμο.

69. Σχετικά βλ. J. Dalègre, *La Thrace grecque. Populations et territoire*, Παρίσι 1997.

Η βία [ξανά] στην πολιτική

Μια από τις βασικές επιδιώξεις του ελληνικού κράτους κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα ήταν και η θεσμοποίηση της πολιτικής εξουσίας. Πρόκειται για μιαν επιδίωξη που τελικά επιτεύχθηκε, με αποτέλεσμα, από το 1875 και μετά, το κοινοβουλευτικό πολιτεύμα, αλλά και γενικότερα η πολιτική ζωή της χώρας να λειτουργούν ομαλά, παρά τις όποιες αδυναμίες θα μπορούσε εκ των υστέρων να τους προσάψει κανείς. Ακόμη και το πραξικόπημα του 1909, που οδήγησε τον Βενιζέλο στην εξουσία, μπορεί να αποτελεί ένα πρελούδιο στις στρατιωτικές παρεμβάσεις του Μεσοπολέμου, αλλά στην ουσία δεν αμφισβήτησε ούτε μια στιγμή το τρέχον πολιτικό καθεστώς. Επομένως, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αλλάζει άρδην τις πολιτικές πρακτικές και ισορροπίες της προπολεμικής περιόδου. Οι λόγοι είναι πολλοί. Καταρχάς, η Ελλάδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έχει πολύ λίγες ομοιότητες με την Παλαιά Ελλάδα. Έχει διπλάσια έκταση, διπλάσιο πληθυσμό και μια εθνική σύνθεση που μόνο να ζηλέψει θα μπορούσε την εθνική ομοιογένεια της Ελλάδας προ των Βαλκανικών Πολέμων. Πέρα από αυτό, η Ελλάδα που διαμορφώνεται στον Μεσοπόλεμο είναι οικονομικά και κοινωνικά πολύ πιο αρχαϊκή στις δομές της και πολύ πιο φτωχή από την Ελλάδα του 1910.

Κατά δεύτερο λόγο, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος δημιουργεί συνθήκες εμφυλίου πολέμου μέσω του Εθνικού Διχασμού. Η πόλωση αυτή δεν αφήνει και δεν μπορούσε να αφήσει κανέναν Έλληνα αμέτοχο και καθιστά κάθε μέσο επιβολής, σε τελική ανάλυση θεμιτό. Η διαδικασία αυτή διευκολύνεται από το γεγονός ότι ο στρατός όχι μόνο ενισχύει τη θέση του και το κύρος του στην κοινωνία λόγω των επιτυχιών του αλλά και λόγω της στρατιωτι-

κοποίησης της κοινωνίας και οικονομίας εξαιτίας μιας μακρόχρονης πολεμικής περιόδου, αλλά και διότι προοδευτικά χειραφτείνεται από την πολιτική ηγεσία και αναλαμβάνει συχνά αυτόνομο ρόλο. Για πολλούς, ο στρατός ήταν ο μόνος που μπορούσε να δώσει λύσεις στα προβλήματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας. Στην πραγματικότητα, ο ελληνικός στρατός μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο όχι μόνο συνεχίζει να πολεμά στα πεδία των μαχών της Ουκρανίας και της Μικράς Ασίας, αλλά θα εξακολουθηθεί να πολεμά και στα εσωτερικά μέτωπα, ακόμη και όταν οι εξωτερικοί πόλεμοι τελειώνουν.

Η έντονη κοινωνική αναταραχή που επικρατεί διευκολύνει το έργο αυτό και καθιστά τη χρήση της βίας θεμιτό μέσο επίλυσης των πολιτικών και κοινωνικών αντιθέσεων, όχι μόνο μέσω των στρατιωτικών πραξικοπημάτων αλλά και μέσω της καταστολής της κοινωνικής διαμαρτυρίας και της επιβολής μιας νέας τάξης πραγμάτων που χαρακτηρίζεται από την διευρυνόμενη αντικοινοβουλευτική σύλληψη της πολιτικής. Διόλου συμπτωματικά, πολλοί Έλληνες πολιτικοί κάθε παράταξης, του Ελ. Βενιζέλου συμπεριλαμβανομένου, διατέλεσαν θαυμαστές του φασιστικού καθεστώτος της Ιταλίας και προσέβλεπαν σε μία αναπαραγωγή του σε ελληνική εκδοχή.⁷⁰ Στην πραγματικότητα, το ελληνικό κράτος εξακολουθούσε να ζει σε συνθήκες πολέμου, καθώς νέες απειλές, πραγματικές ή φανταστικές, έπρεπε να βρουν την αντιμετώπισή τους. Οι εθνικοί κίνδυνοι, κυρίως κατά την περίοδο αυτή, από μέρους της Βουλγαρίας που αμφισβητεί τις ρυθμίσεις των συνθηκών της ειρήνης, συμβαδίζουν και διαμορφώνουν το πλαίσιο καταστολής και στο εσωτερικό της χώρας μέσω της κομμουνιστικής απειλής, αλλά και της εθνικής αμφισβήτησης, είτε

70. Σπ. Μαρκέτος, *Πώς φίλησα...*, όπ.π., σσ. 15 κ.ε.

αυτή η τελευταία προέρχεται από μειονότητες είτε όχι. Στην πραγματικότητα, η Ελλάδα βγαίνει από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο για να συμμετάσχει στη συνέχεια σε πολλούς άλλους πολέμους. Πολλοί από αυτούς θα κρατήσουν μέχρι το 1974.

9. Κοινοβούλιο και δικτατορία (1924-1940)

19a

Δημοκρατία

Η «Επανάσταση» του 1922 μπόρεσε να συγκρατήσει την αποδιάρθρωση, αν όχι κατάρρευση, των βασικών κρατικών μηχανισμών, που ήταν απολύτως εμφανής αμέσως μετά την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα της κατάστασης που επικρατούσε, ήταν το δίχως άλλο η εμφάνιση της ληστείας, ακόμη και στις παρυφές της πρωτεύουσας. Με πολύ σκληρά μέτρα η «Επανάσταση» κατάφερε να επιβάλει την τάξη και να ανασυγκροτήσει τον στρατό, με αποτέλεσμα κατά τις διαπραγματεύσεις στη Λωζάννη, η Ελλάδα να διαθέτει την απαραίτητη ισχύ για να συγκρατεί τις τουρκικές απαιτήσεις. Η υπογραφή της ομώνυμης συνθήκης τον Αύγουστο του 1923 ξεκαθάρισε τελικά τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, τουλάχιστον στις γενικές γραμμές τους: μετά τη Μικρά Ασία, που είχε χαθεί στρατιωτικά, η Ανατολική Θράκη, η Ίμβρος και η Τένεδος περιέρχονταν στην Τουρκία. Λίγους μήνες νωρίτερα εξάλλου, είχε υπογραφεί και η συνθήκη για την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, την οποία επικύρωσε η συνθήκη της Λωζάννης.¹ Ο ρεαλισμός είναι εκείνος που χαρακτηρί-

1. Για την ανταλλαγή των πληθυσμών βλ. D. Pentzopoulos, *The Balkan*

ζει τις επιλογές και των δύο πλευρών στην υπογραφή της Συνθήκης, παρά το γεγονός ότι στην Ελλάδα δεν ήταν λίγοι εκείνοι που δυσανεκτήθηκαν από την παραχώρηση της Ανατολικής Θράκης στην Τουρκία και προτιμούσαν μια περισσότερο δυναμική αντιμετώπιση των τουρκικών απαιτήσεων.²

Παράλληλα η «Επανάσταση» του 1922, πέρα από την εκτέλεση των Εξ, δεν δίστασε να αντιμετωπίσει με ιδιαίτερη σκληρότητα τις απεργιακές κινητοποιήσεις του 1923 και να προχωρήσει σε διάλυση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας. Με τον τρόπο αυτόν έδειχνε την πυγμή της, εξίσου προς το ανώτατο πολιτικό προσωπικό, αλλά και προς τους εργαζόμενους, ενώ αντιστοίχως είχε πράξει και κατά την ανασυγκρότηση του στρατού, εκτελώντας μεγάλο αριθμό λιποτακτών. Η ιταλική κατοχή της Κέρκυρας, τέλος, με πρόσχημα τη δολοφονία ιταλού αξιωματικού στην Αλβανία κατά τη χάραξη των ελληνοαλβανικών συνόρων, φάνηκε, προς στιγμήν, να δημιουργεί ένα εξαιρετικά δυσεπίλυτο πρόβλημα, το οποίο ωστόσο αντιμετωπίστηκε τελικά, παρά τις διπλωματικές αστοχίες της ελληνικής πλευράς. Πάντως, ήδη από πολύ νωρίς η Ιταλία έδειχνε ότι θα έπαιζε στο εξής βασικό ρόλο στις σχέσεις των βαλκανικών κρατών.³

Ωστόσο, από τη στιγμή που τα πολλά επείγοντα πολιτικά

exchange of minorities and its impact upon Greece, Παρίσι - Χάγη 1961. Πολύ πλούσιο σε πληροφορίες για το θέμα αυτό, αν και άνισο, είναι το βιβλίο που επιμελήθηκε ο Κ. Τσιτσέλης, *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006.

2. Ασφαλώς η καλύτερη ιστορία για τον Μεσοπόλεμο που εξακολουθούμε να διαβάζουμε ανήκει στον Γρ. Δαφνή, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, 2 τόμοι, Αθήνα 1940. Σε αυτήν στηρίχτηκε το αφηγηματικό μέρος αυτού του κεφαλαίου.

3. Ι.Σ. Παπαφλωράτος, *Η ελληνοϊταλική κρίση του 1923. Το επεισόδιο Tellini/Κέρκυρας*, Αθήνα 2009.

Πίνακας 26: Χρονολόγιο 1924-1940

1924	Ο Νικόλαος Πλαστήρας καταθέτει την «εξουσία της Επανάστασης» στην Δ' Συντακτική Συνέλευση. Ο Βενιζέλος επιστρέφει στην Ελλάδα, σχηματίζει κυβέρνηση (11.1.1924-6.2.1924). Κυβέρνηση Γεωργίου Καφαντάρη (6.2.1924-12.3.1924). Κυβέρνηση Παπαναστασίου (12.3.1924-24.7.1924). Η αβασίλευτη δημοκρατία ανακηρύσσεται με ψήφισμα της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης. Η ανακήρυξη της δημοκρατίας επικυρώνεται με δημοψήφισμα. Κυβέρνηση Θεμιστοκλή Σοφούλη (24.7.1924-7.10.1924). Κυβέρνηση Ανδρέα Μιχαλακόπουλου (7.10.1924-26.6.1925). Ο Παναγής Τσαλδάρης αναλαμβάνει την ηγεσία του Λαϊκού Κόμματος.
1925	Ο Θεόδωρος Πάγκαλος σχηματίζει πραξικοπηματικά κυβέρνηση (25.6.1925-19.7.1926), η οποία θα μετατραπεί στη συνέχεια σε δικτατορία.
1926	Ο Αθανάσιος Εσταξίας πρωθυπουργός (19.7.1926-23.8.1926) με τον Θεόδωρο Πάγκαλο πρόεδρο της δημοκρατίας. Ανατρέπεται η δικτατορία Πάγκαλου. Κυβέρνηση Γεωργίου Κονδύλη (23.8.1926-4.12.1926). Βουλευτικές εκλογές. Σχηματισμός οικουμενικής κυβέρνησης με συμμετοχή Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών και πρόεδρο τον Αλέξανδρο Ζαΐμη (4.12.1926-4.7.1928).
1927	Ο Βενιζέλος επιστρέφει στην Ελλάδα και διαμένει στα Χανιά. Ψηφίζεται το Σύνταγμα της Δημοκρατίας. Ρυθμίζεται η επαναφορά στον στρατό των αποτάκτων αξιωματικών. Το Λαϊκό Κόμμα αποχωρεί από την κυβέρνηση.
1928	Ολοκληρώνεται η νομισματική σταθεροποίηση. Ο Γεώργιος Καφαντάρης, υπουργός Οικονομικών της Οικουμενικής, εξαναγκάζεται από τον Βενιζέλο σε παραίτηση. Ανασυστήνεται το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Κυβέρνηση Βενιζέ-

Πίνακας 26 (συνέχεια)

	λου (4.7.1928-26.5.1932). Βουλευτικές εκλογές με θρίαμβο των Φιλελευθέρων.
1929	Εκλογές για τη Γερουσία. Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης πρόεδρος της δημοκρατίας.
1930	Σύμβαση της Άγκυρας: εκκαθαρίζονται οι ελληνοτουρκικές εκκρεμότητες από την ανταλλαγή των πληθυσμών.
1931	Η Ελλάδα βρίσκεται υποχρεωμένη να εγκαταλείψει τον κανόνα χρυσού συναλλάγματος.
1932	Ο Βενιζέλος αποτυγχάνει να εξασφαλίσει νέα δάνεια στο εξωτερικό. Αναστέλλεται η εξυπηρέτηση του εξωτερικού δημοσίου χρέους. Η δραχμή υποτιμάται. Περιοριστικά μέτρα στο εξωτερικό εμπόριο. Κυβέρνηση Αλέξανδρου Παπαναστασίου (26.5.1932-5.6.1932). Κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου (5.6.1932-3.11.1932). Βουλευτικές εκλογές. Οι Φιλελεύθεροι ισοδύναμοι με τους Λαϊκούς. Οι τελευταίοι αναγνωρίζουν την αβασιλευτή δημοκρατία. Κυβέρνηση Τσαλδάρη με ψήφο ανοχής των Φιλελευθέρων (3.11.1932-16.1.1933).
1933	Καταψηφίζεται η κυβέρνηση Τσαλδάρη. Τελευταία κυβέρνηση Βενιζέλου (16.1.1933-6.3.1933). Βουλευτικές εκλογές. Ισοδυναμία σε ψήφους, αλλά πλειοψηφία των Αντιβενιζελικών στη Βουλή. Κίνημα Πλαστήρα. Κυβέρνηση Αλέξανδρου Οθωναίου (6.3.1933-10.3.1933). Κυβέρνηση Τσαλδάρη (10.3.1933-10.10.1935). Δολοφονική απόπειρα κατά Βενιζέλου. Επαναληπτική εκλογή στη Θεσσαλονίκη οι βενιζελικοί θριαμβεύουν και αρχίζουν προετοιμασίες για ένα πλήρη αναμέτρηση.
1934	Επανεκλογή του Αλέξανδρου Ζαΐμη ως προέδρου της δημοκρατίας.

Πίνακας 26 (συνέχεια)

1935	Βενιζελικό κίνημα και καταστολή του. Ο Βενιζέλος αποχωρεί οριστικά από την Ελλάδα. Διώξεις των Δημοκρατικών. Εκλογές Ε' Εθνικής Συνέλευσης. Αποχή Βενιζελικών. Επικράτηση κυβερνητικού συνασπισμού Τσαλδάρη - Κονδύλη. Ανατρέπεται η κυβέρνηση Τσαλδάρη με πραξικόπημα που επιβάλλει παλινόρθωση και δικτατορία Κονδύλη (10.10.1935-30.11.1935). Νόθο δημοψήφισμα και επιστροφή Γεωργίου Β'. Ο Βενιζέλος αναγνωρίζει υπό όρους την παλινόρθωση. Κυβέρνηση Κωνσταντίνου Δεμερτζή (30.11.1935-12.4.1936).
1936	Εκλογές Γ' Αναθεωρητικής Βουλής. Βενιζελικοί και Αντιβενιζελικοί ισοδύναμοι. Το κόμμα των Φιλελευθέρων αναγνωρίζει οριστικά την παλινόρθωση. Σύμφωνο Σοφούλη - Κομμουνιστών που δεν θα εφαρμοστεί. Θάνατος Βενιζέλου. Κυβέρνηση Ιωάννη Μεταξά με ψήφο ανοχής από όλα τα κόμματα (13.4.1936-29.1.1941). Θάνατος Π. Τσαλδάρη. Οι συνηνοήσεις για κυβέρνηση συνεργασίας βενιζελικών - αντιβενιζελικών καταλήγουν σε συμφωνία. Επιβολή δικτατορίας από Γεώργιο Β' και Μεταξά.
1938	Κίνημα κατά της δικτατορίας στα Χανιά που καταστέλλεται.
1940	Ιταλική επίθεση εναντίον της Ελλάδας.

προβλήματα βρήκαν τη λύση τους, η «Επανάσταση» του 1922, θα έπρεπε να αναζητήσει έναν πολιτικό προσανατολισμό. Την παυτίζουμε συνήθως με τους βενιζελικούς, κυρίως εξαιτίας του αρχηγού της Νικολάου Πλαστήρα που πάντοτε στάθηκε πιστός στον Βενιζέλο, αλλά και λόγω της εκτέλεσης των Εξ, που στο εξής θα αποτελεί το σύμβολο ενότητας του αντιβενιζελικού κόμμου, ακόμη δε και των πολλών βενιζελικών που κατέλαβαν σημαντικές θέσεις κατά την περίοδο που κατείχε την εξουσία. Στην

πραγματικότητα όμως, αντιπροσώπευε την πρώτη προσπάθεια χειραφέτησης του στρατού από την κηδεμονία του πολιτικού κόσμου. Και πράγματι στους στόχους της εντασσόταν η διαμόρφωση μιας αυτόνομης πολιτικής οντότητας, ανεξαρτήτως του εάν δεν κατάφερε τελικά να υλοποιήσει τις προθέσεις της.

Ασφαλώς είναι υπερβολή να υποστηρίξει κανείς ότι ο στρατός είχε αμελητέο ρόλο και προηγουμένως. Και μόνο αν κοιτάξει κανείς τα κινήματα του 1843 και 1862, πολύ δε περισσότερο του 1909, θα πεισθεί για τη σημασία του. Βέβαια, στις δύο πρώτες περιπτώσεις, οι στάσεις του στρατού εντάσσονται στο πλαίσιο της γενικότερης αντίθεσης των πολιτικών ελίτ στο εκάστοτε καθεστώς και δεν είναι απαραίτητως εξομοιώσιμες με τις δραστηριότητες του στρατού από το 1909 και μετά. Ωστόσο, η ιδιαίτερη παρεμβατικότητα που εμφανίζει ο στρατός κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου δεν είναι και δεν θα πρέπει να θεωρείται άσχετη με την απαγόρευση της συμμετοχής των επαγγελματιών στρατιωτικών στην πολιτική, που επιβλήθηκε από τον Γεώργιο Θεοτόκη και οριστικοποιήθηκε με το Σύνταγμα του 1911.

Απέμενε, λοιπόν, για τους στρατιωτικούς η «αυτόνομη» δράση και η πολεμική περίοδος που προηγήθηκε τη διευκόλυνε με δύο τρόπους. Πρώτα, από το γεγονός ότι ο στρατός είχε αναδειχθεί στην κατεξοχήν εθνική δύναμη, που είχε πετύχει να φέρει την Ελλάδα κοντά στην πραγματοποίηση των αλυτρωτικών ονείρων της. Αν τελικά απέτυχε στη Μικρά Ασία, αυτό οφειλόταν στην προδοσία των πολιτικών, ή τουλάχιστον ενός μέρους τους. Το επιχείρημα της προδοσίας που υιοθετήθηκε σε πολλές από τις ηττημένες χώρες του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, δεν μπορούσε να μη βρει το αντίκριμά του και στην Ελλάδα. Κατά δεύτερο λόγο, και όπως ήδη αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η πολεμική περίοδος είχε απελευθερώσει μια δυναμική εξωθεσμικής επί-

λυσης των πολιτικών προβλημάτων και ο στρατός ήταν οπωσδήποτε η πιο κατάλληλη δύναμη για να αναλάβει ένα τέτοιο ρόλο.

Πέρα όμως από τους γενικότερους λόγους που ρύθμιζαν την αυξανόμενη πολιτική παρεμβατικότητα του στρατού, υπήρχαν και πιο ειδικοί. Η δεκαετής πολεμική περίοδος είχε διαμορφώσει σημαντικά συμφέροντα μέσα στους κόλπους του, που η επistroφή στην ειρηνική περίοδο θα έθιγε οπωσδήποτε. Ο αριθμός των αξιωματικών είχε αυξηθεί σημαντικά, είτε από αποφοίτους της Σχολής Ευελπίδων, είτε από υπαξιωματικούς που μπόρεσαν να αναδειχθούν βαθμολογικά λόγω των πολέμων, είτε τέλος από αξιωματικούς εξ εφέδρων που είχαν μονιμοποιηθεί. Οι ευκαιρίες, όμως, βαθμολογικής εξέλιξης είχαν περιοριστεί πια και τελικά όποιος μπορούσε να βρεθεί στο κατάλληλο στρατόπεδο τη σωστή στιγμή ήταν εκείνος που μπορούσε να ελπίζει σε κάτι καλύτερο για το μέλλον του.

Έτσι, η προσπάθεια της «Επανάστασης» του 1922 να προσεταιριστεί βασιλικούς αξιωματικούς προσφέροντάς τους αξιώματα και βαθμούς, προκάλεσε άμεσα την αντίδραση άλλων, βενιζελικών ως επί το πλείστον, αξιωματικών υπό την ηγεσία των στρατηγών Γαργαλίδη και Λεοναρδόπουλου. Από τις συνθήκες αυτές προσπάθησε να επωφεληθεί και ο Ιωάννης Μεταξάς, ο οποίος, μετά την εκτέλεση των Εξ, επιδίωκε να αναλάβει την αποκλειστική ηγεσία του αντιβενιζελικού στρατοπέδου. Η αποτυχία όμως του κινήματος, που προετοιμάστηκε άσχημα και εκτελέστηκε ακόμη χειρότερα, είχε ως συνέπεια, αφενός μεν την ενίσχυση όσων ήθελαν την έκπτωση της βασιλείας και αφετέρου την περαιτέρω ενίσχυση του ρόλου των στρατιωτικών στην πολιτική ζωή.⁴ Έδειχνε συνάμα στην «Επανάσταση» την κατεύ-

4. D. Bacharas, *La Grèce après la Guerre...*, όπ.π., σσ. 227 κ.ε.

θυση που θα έπρεπε να ακολουθήσει, ματαιώνοντας τα σχέδιά της για μια πολιτική/κομματική αυτονόμηση. Ο στρατιωτικός στο εξής και σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ακόμη και όταν ενεργούσαν με δική τους πρωτοβουλία, δεν θα μπορούν να ξεφύγουν από την αντιπαράθεση που καθορίζει τη πολιτική ζωή του Μεσοπολέμου μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών.

Στα τέλη, λοιπόν, του 1923 η «Επανάσταση» οργανώνει εκλογές με στόχο τη σύγκληση Εθνοσυνέλευσης. Οι αντιβενιζελικοί, στην πραγματικότητα αποδιοργανωμένοι και χωρίς ηγεσία, αποφάσισαν να μη λάβουν μέρος. Το Κόμμα των Φιλελευθέρων υπήρξε θριαμβευτής, εκλέγοντας 250 βουλευτές σε σύνολο 392, ενώ κόμματα όπως η Δημοκρατική Ένωση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου και το Κόμμα των Δημοκρατικών Φιλελευθέρων, που και τα δύο υποστήριζαν την αβασίλευτη δημοκρατία, εξέλεξαν συνολικά 120 βουλευτές.

Ο θρίαμβος των Φιλελευθέρων επέτρεψε στον Ελευθέριο Βενιζέλο να επιστρέψει στην Ελλάδα από τη Γαλλία όπου είχε καταφύγει μετά τις εκλογές του 1920. Αμέσως ανέλαβε την πρωθυπουργία, για να συνειδητοποιήσει πολύ σύντομα ότι η εποχή της παντοδυναμίας του είχε τελειώσει. Παλιοί οπαδοί και συνεργάτες του, στρατιωτικοί ή πολιτικοί, πίεζαν, ο καθένας για τον δικό του λόγο, για την άμεση ανακήρυξη της δημοκρατίας. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, αντιθέτως, υποστήριζε ότι θα έπρεπε να προηγηθεί δημοψήφισμα, ώστε να κατοχυρωθεί η μέγιστη δυνατή συναίνεση για την πολιτειακή αλλαγή. Η συναίνεση, ωστόσο, απαιτούσε υποχωρήσεις εκ μέρους των βενιζελικών, ενώ προφανώς πολλά συμφέροντα ιδίως στον στρατιωτικό χώρο θα απειλούνταν. Η αντίδραση στα σχέδιά του ήταν μεγάλη. Στο τέλος, συνειδητοποιώντας ότι αδυνατούσε να ελέγξει τον πολιτικό κύκλωνα παραιτήθηκε και αντικαταστάθηκε από τον Γεώργιο Κα-

φαντάρη. Η τύχη του τελευταίου δεν υπήρξε καλύτερη. Μέσα σε λιγότερο από δύο μήνες εξαναγκάστηκε και αυτός σε παραίτηση υπό την πίεση των στρατιωτικών, που αισθάνονταν αρκετά ισχυροί, ώστε να διεκδικούν απροσχημάτιστα την επιβολή τη δικής τους άποψης.

Την πρωθυπουργία στη συνέχεια ανέλαβε ο πιο ριζοσπάστης από τους επιγόνους του Βενιζέλου, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ηγέτης της Δημοκρατικής Ένωσης. Αφού εξασφάλισε την εμπιστοσύνη της Βουλής, καθώς επίσης και την υποστήριξη μιας σημαντικής μερίδας του στρατού, πέτυχε την έγκριση ψηφίσματος για την ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας στην Ελλάδα. Λίγο αργότερα το ψήφισμα επικυρώθηκε με πανηγυρικό τρόπο και με δημοψήφισμα, ενώ πρόεδρος της δημοκρατίας εξελέγη ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης. Για τους αντιβενιζελικούς το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος θεωρήθηκε ως προϊόν νοθείας και βεβαίως αμφισβητήθηκε. Μοναδική εξαίρεση ανάμεσά τους ο Ιωάννης Μεταξάς, ο οποίος αναγνωρίζοντας το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, πέτυχε την αμνηστευσή του για τη συμμετοχή στο κίνημα του 1923, επέστρεψε στην Ελλάδα και προσπάθησε να χαράξει δικό του δρόμο. Ο Βενιζέλος στο μεταξύ δήλωνε εκ νέου ότι εγκαταλείπει την πολιτική, δίνοντας έτσι το έναυσμα για διάσπαση των Φιλελευθέρων σε επιμέρους ομάδες.

Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ανήκε στην κατηγορία των βενιζελικών που ήταν οπαδοί της αβασίλευτης δημοκρατίας. Μάλιστα είχε διωχθεί για τις απόψεις του αυτές από τους αντιβενιζελικούς το 1921. Από την άλλη πάλι πλευρά, υπήρξε ίσως εκείνος που περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον επιτάχυνε την πολιτικοποίηση του στρατού, και στην ουσία αποδυνάμωσε τη δημοκρατία, στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει ερείσματα για

την έκπτωση της βασιλείας και τη δική του πολιτική επικράτηση. Κατά τη διάρκεια της Εθνοσυνέλευσης μάλιστα δεν δίστασε να αποδεχθεί εμμέσως, πλην όμως σαφώς, το δικαίωμα των αξιωματικών να συμμετέχουν στη διαμόρφωση της κυβερνητικής πολιτικής. Τις επιλογές του αυτές, ωστόσο, θα τις πληρώσει ακριβά και μάλιστα σύντομα από τη στιγμή που όντας υποχείριο των στρατιωτικών φραξιών δεν μπορούσε να τους αρνηθεί και τα ανταλλάγματα που απαιτούσαν προκειμένου να τον υποστηρίξουν.

Η φύση του δημοκρατικού πολιτεύματος που επιβλήθηκε στην Ελλάδα φαίνεται από το ότι ένα από τα πρώτα μέτρα της κυβέρνησης Παπαναστασίου, και ειδικά του υπουργού Ενόμου Τάξεως στρατηγού Θεόδωρου Πάγκαλου ήταν και το διάταγμα «περί κατοχυρώσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος» της 23ης Απριλίου 1924, με βάση το οποίο, δικαστήριο που θα διόριζε ο υπουργός Στρατιωτικών θα επιλαμβανόταν με τα δυνάμει πολιτικά αδικήματα κατά του καθεστώτος.⁵ Ήταν μια κακή αρχή για τη δημοκρατία, αλλά και για τον Παπαναστασίου, που έδινε αυταρχική διάσταση στο νέο πολίτευμα ήδη από τη γέννησή του, η οποία όμως δεν έσωσε τον ηγέτη των Δημοκρατικών, που προκειμένου να μη χάσει τα ερείσματά του στον στρατό, οδηγήθηκε σε παραίτηση. Τον διαδέχθηκαν οι Θεμιστοκλής Σοφούλης και Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, και οι δύο ωστόσο θα έχουν την ίδια μοίρα με τους προκατόχους τους.

Όλα αυτά δεν μπορούσαν παρά να οδηγήσουν στην απόπειρα εξεύρεσης μιας πιο δυναμικής λύσης. Ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος τη δοκίμασε στις 25 Ιουνίου 1925 και αποδείχθηκε επιτυχημένη, αρχικά τουλάχιστον. Από πολλούς το πραξικόπη-

5. Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του...*, όπ.π., σ. 269, D. Bacharas, *La Grèce après la Guerre...*, όπ.π., σσ. 379 κ.ε.

μα του Πάγκαλου αντιμετωπίστηκε με ανακούφιση, ενώ ο Παπαναστασίου υποστήριξε τον στρατηγό στη Βουλή προκειμένου ο τελευταίος να επενδύσει τις ενέργειές του με κοινοβουλευτικό μανδύα, με την ελπίδα ότι θα μπορούσε τελικά να τον επηρεάσει και να ψηφίσει το σύνταγμα της αβασιλευτής δημοκρατίας. Τα όρια ανάμεσα στη δημοκρατία και τη δικτατορία είχαν αρχίσει να γίνονται δυσδιάκριτα.

Ο Πάγκαλος, όμως, δεν είχε καμιά πρόθεση να τεθεί υπό κηδεμονία, κι έτσι σύντομα προσέφυγε σε πιο αυταρχικά μέτρα και συνεργάστηκε με βασιλικούς και μη, προκειμένου να βρει ερείσματα στον πολιτικό χώρο. Τέλος, έβαλε υποψηφιότητα για πρόεδρος της δημοκρατίας και, όπως ήταν φυσικό, εξελέγη. Σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα, οι ενέργειές του οδήγησαν στη διεθνή απομόνωση της Ελλάδας και την οικονομία στα πρόθυρα της κατάρρευσης. Τον Αύγουστο του 1926 τα Δημοκρατικά Τάγματα, που τον είχαν οδηγήσει στην εξουσία και τα οποία αποτελούσαν τους πραιτοριανούς του καθεστώτος του, τον ανέτρεφαν, για να συντριβούν στη συνέχεια, με τη σειρά τους, από τον Γεώργιο Κονδύλη, το αρχέτυπο του τυχοδιώκτη αξιωματικού του Μεσοπολέμου.

Κατά το διάστημα λοιπόν 1924-1926, ο στρατός έχει μετατραπεί σε ένα εργαλείο που όλοι οι πολιτικοί θα ήθελαν να ελέγχουν, αλλά και που συχνά ξεφεύγει από τα χέρια τους για να στραφεί σε βάρος τους. Λογική και αληθοφανής φαίνεται επομένως η άποψη που είχε διατυπώσει σε αυτά ακριβώς τα χρόνια ένα παλιό στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος, ο Σεραφείμ Μάξιμος, ότι το κοινοβούλιο και η δικτατορία αποτελούν εναλλακτικές μορφές άσκησης της εξουσίας. Αυτό βέβαια που αποκρύπτει μια τέτοια άποψη είναι ότι ο Μεσοπόλεμος εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από την αντίθεση δύο πολιτικών παρατά-

ξεων, οι οποίες, έχοντας χάσει την ομοιογένεια που τις χαρακτηριζε κατά την περίοδο των πολέμων, αγωνίζονται για την επιβίωση και επικράτησή τους, με ό,τι μέσο έχουν στη διάθεσή τους και ένα από αυτά ήταν και ο στρατός. Ο Γιώργος Μαυρογορδάτος έχει υποδειγματικά αναλύσει τα σχετικά φαινόμενα.⁶

Μια άλλη Ελλάδα

Αν κανείς παραμείνει στο επίπεδο των πολιτικών αντιπαραθέσεων, τότε θα χάσει από την οπτική του μιαν άλλη πλευρά των πολιτικών προβλημάτων της εποχής, εξίσου σπουδαία για την κατανόησή της και η οποία θα μπορούσε να συνοψιστεί σε ένα γεγονός, που ήδη μνημονεύθηκε, ότι δηλαδή η Ελλάδα του Μεσοπολέμου δεν είχε καμία σχέση με την Ελλάδα προ των Βαλκανικών Πολέμων. Πρώτα απ' όλα, τόσο τα εδάφη της, όσο και ο πληθυσμός της έχουν διπλασιαστεί: με βάση την απογραφή του 1907, την τελευταία πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους, ο πληθυσμός της χώρας ανερχόταν σε 2.631.952 κατοίκους και η έκτασή της ήταν 63.211 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Η απογραφή του 1920 θα δώσει έναν πληθυσμό 5.531.474 κατοίκων, τη στιγμή που η έκταση του κράτους έχει φθάσει τα 149.150 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Τέλος, η απογραφή του 1928 βρίσκει την Ελλάδα με 6.204.684 κατοίκους και την έκτασή της ελαφρώς μειωμένη σε σύγκριση με την προγενέστερη απογραφή, στα 129.281 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Η εντυπωσιακή αυτή μεγέθυνση του ελληνικού κράτους θέ-

6. Αναφέρωμαι εδώ στην απαραίτητη για οποιονδήποτε ασχολείται με το Μεσοπόλεμο μελέτη του G.Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, όπ.π.

τει από μόνη της ζητήματα διοικητικής ενσωμάτωσης των νέων περιοχών και θεσμικής αφομοίωσης των πληθυσμών τους. Πρόκειται για προβλήματα των οποίων οι λύσεις δεν ήταν αυτονόητες, κι αυτό για δύο λόγους. Από τη μία, γιατί οι γραφειοκρατικές δυνατότητες του ελληνικού κράτους ήταν μάλλον περιορισμένες σε σύγκριση τουλάχιστον με το έργο που θα έπρεπε να εκπληρώσουν. Η πολεμική περίοδος δεν επέτρεψε μια ούτε και διευκόλυνε την αφομοίωση των πληθυσμών στο διοικητικό καθέστώς της χώρας. Από την άλλη, στο μεγαλύτερο διάστημα της πολεμικής περιόδου, ακόμη και στις περιοχές που δεν γνώρισαν πολεμικές επιχειρήσεις στα εδάφη τους, οι πληθυσμοί των Νέων Χωρών αντιμετωπίστηκαν ως κατακτημένοι και η συμπεριφορά της γραφειοκρατίας, που στο συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της προερχόταν από την Παλαιά Ελλάδα, υπήρξε ανάλογη. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να εξηγηθεί ως έναν βαθμό τουλάχιστον από το γεγονός ότι στις Νέες Χώρες στάλθηκαν υπάλληλοι που είτε βρίσκονταν σε δυσμένεια, είτε δεν είχαν περιθώρια σταδιοδρομίας στην παλιά τους θέση και που προέρχονταν από ένα σώμα υπαλλήλων, το οποίο ιδίως στις μεσαίες και κατώτερες κλίμακες της ιεραρχίας του ασφαλώς δεν διακρινόταν για τις επιδόσεις του. Από την άλλη πάλι πλευρά, το ίδιο φαινόμενο θα ήταν ακατανόητο χωρίς να λάβει κανείς υπόψη του τις ιδιαιτερότητες των Νέων Χωρών και ιδίως την εθνοτική τους σύνθεση.

Κατά τη διάρκεια, λοιπόν, της δεκαετίας του 1920 το ελληνικό κράτος θα κληθεί για πρώτη φορά να αντιμετωπίσει το ζήτημα εθνικών και άλλων μειονοτήτων. Μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους η μόνη αξία λόγου μειονότητα ήταν οι καθολικοί των Κικλάδων, που όμως δεν ήταν σε θέση να επηρεάσουν τις κρατικές πολιτικές σε σημαντικό βαθμό. Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, ωστόσο, ο αριθμός των μειονοτήτων αυξήθηκε. Παρά

το γεγονός όμως ότι ποσοτικά δεν αντιπροσώπευαν, ιδίως δε μετά την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών Ελλάδας και Τουρκίας, σημαντικό ποσοστό του συνολικού πληθυσμού, η πολιτική συμπεριφορά τους θα καταστεί κρίσιμη μεταβλητή για τις κρατικές πολιτικές. Εξάλλου, και μόνο η θέση που κατείχαν ορισμένες από αυτές τις μειονότητες στα σύνορα του ελληνικού κράτους προκαλούσε προβλήματα και δημιουργούσε προϋποθέσεις για εδαφικές διεκδικήσεις σε βάρος της χώρας, οι οποίες εξηγούν και τον τρόπο με τον οποίο οι εκάστοτε κυβερνήσεις αντιμετώπισαν το πρόβλημα.

Σε τοπικό λοιπόν επίπεδο οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης αποτελούσαν τη σημαντικότερη αριθμητικά μειονότητα, η οποία εξαιρέθηκε από την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών κατά τον ίδιο τρόπο με τους Ρωμιούς της Κωνσταντινούπολης. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται και οι Πομάκοι, διακριτή ομάδα, που κατοικεί στα βουνά της Ροδόπης και είναι βουλγαρόφωνοι. Οι περισσότεροι, όμως, μουσουλμάνοι της Θράκης αρχικά ανήκαν στους παλαιομουσουλμάνους, οι οποίοι ήταν αντίθετοι στο καθεστώς του Κεμάλ, με αποτέλεσμα, αρχικά, να βρεθούν αποκομμένοι από την Τουρκική Δημοκρατία και να μην αποτελούν απειλή για τα ελληνικά συμφέροντα. Μόνο μετά από την ελληνοτουρκική σύγκλιση του 1930, οι επικεφαλής της μειονότητας θα εκδιωχθούν και οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί συμβατικά θα αρχίσουν να ταυτίζονται με την Τουρκία. Ωστόσο, στη διάρκεια του Μεσοπολέμου αυτή η ταύτιση δεν αποτελούσε πρόβλημα, θα μετατραπεί σε τέτοιο μόνο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οι σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας θα χειροτερέψουν.⁷

7. Για τα ζητήματα της μουσουλμανικής μειονότητας βλ. J. Dalégre, *La Thrace grecque. Populations et territoire*, όπ.π.

Μια άλλη μειονότητα που έπαιξε έναν ιδιαίτερο ρόλο στον Μεσοπόλεμο ήταν και οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Ασφαλώς Εβραίοι υπήρχαν και στην Παλαιά Ελλάδα, ορισμένες μάλιστα κοινότητες τους, όπως της Κέρκυρας, δεν ήταν αμελητέες, πουθενά ωστόσο δεν είχαν την ισχύ που διέθετε η κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους η εβραϊκή κοινότητα της πόλης αποτελούσε το κυρίαρχο στοιχείο, κάτι που θα πάψει να ισχύει κατά τις δεκαετίες του 1920 και 1930, οπότε θα χάσει την υπεροχή της. Στο νέο πολιτικό πλαίσιο που προέκυψε από την προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος, οι θεσσαλονικιοί Εβραίοι, που βλέπουν τις οικονομικές τους δραστηριότητες να υποβαθμίζονται, και με την άφιξη των προσφύγων να αποκτούν ένα δυναμικό και σκληρό ανταγωνιστή για τον έλεγχο του εμπορίου της πόλης, επέλεξαν την πολιτική απομόνωση. Δεν είναι συμπτωματικό, άλλωστε, ότι το σιωνιστικό κίνημα βρήκε στην εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης εξαιρετικά στέρεες βάσεις για να αναπτυχθεί. Τα δεδομένα, όμως, στο μεταξύ είχαν αλλάξει και η τακτική της απομόνωσης που ακολούθησε η εβραϊκή κοινότητα θα έχει ως αποτέλεσμα σημαντικές πληθυσμιακές απώλειες από τη μία και την εύκολη στοχοποίησή της από τον αντισημιτισμό των προσφύγων και των βενιζελικών από την άλλη.⁸

Η μειονότητα όμως που στη διάρκεια του Μεσοπολέμου έχει μια ξεχωριστή θέση είναι ασφαλώς εκείνη των Σλαβομακεδόνων, η οποία σε ορισμένες περιοχές της Βορείου Ελλάδας διατη-

8. Για την ιστορία των Εβραίων στην Ελλάδα βλ. B. Pierron, *Εβραίοι και χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, Αθήνα 2004, Γ. Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων στην Ελλάδα. Εβραίοι, Τούμπαδες*, Αθήνα 2005, σσ. 27-48.

ρούσε σημαντική παρουσία.⁹ Ένα μέρος της, κυρίως εκείνοι που κατοικούσαν στην Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία, θα μεταναστεύσει με βάση τη συνθήκη για την εκούσια ανταλλαγή πληθυσμών Ελλάδας και Βουλγαρίας. Ωστόσο, στη Δυτική Μακεδονία, ιδίως στον νομό Φλωρίνης, κατοικούσαν συμπαγείς, αν και όχι απαραίτητως ομοιογενείς, πληθυσμοί Σλαβομακεδόνων. Πριν από την προσάρτηση της Μακεδονίας ένα μέρος των Σλαβομακεδόνων, που ήταν γνωστοί και ως γραικομάνοι, είχαν ενταχθεί στα ελληνικά/πατριαρχικά δίκτυα. Οι υπόλοιποι, που είναι και αυτοί οι οποίοι στις απογραφές του Μεσοπολέμου προσδιορίζονται ως Σλαβομακεδόνες ανήκαν στους εξαρχικούς, αν και στα χρόνια αυτά τους διεκδικούσαν, για τους δικούς της λόγους η καθεμιά, και η Γιουγκοσλαβία και η Βουλγαρία. Είναι ακριβώς αυτοί οι πληθυσμοί που αποτέλεσαν ένα ευαίσθητο σημείο της εξωτερικής, αλλά και της εσωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους, και που θα υποστούν σκληρές πιέσεις, ιδίως κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας, προκειμένου να εξελληνιστούν.¹⁰

Το μειονοτικό πρόβλημα του Μεσοπολέμου περιλαμβάνει και άλλες διαστάσεις, τους αλβανούς/μουσουλμάνους Τσάμηδες της Θεσπρωτίας,¹¹ τους βλάχικους πληθυσμούς της Πίνδου, ή ακόμη τους παλαιοημερολογίτες, που διασπάστηκαν από την Εκκλη-

9. Φ. Κάραμποτ, «Σλαβομακεδόνες και κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», *Τόττωρ*, 10/1997, σσ. 235-278, Β. Γούναρης, «Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940», *Μακεδονικά*, 29 (1994), σσ. 220-236.

10. Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των αλβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, 2η έκδοση, Αθήνα 2000, σσ. 162-180.

11. Ε. Μανιά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1923-2000)*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 19-132, Γ. Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες...*, όπ.π., σσ. 133 κ.ε.

σία της Ελλάδας μετά την επιβολή του Γρηγοριανού Ημερολογίου το 1923.¹² ή τέλος τους Αρμένιους που συνόδεψαν τους προσφυγικούς πληθυσμούς κατά την έξοδό τους από την Τουρκία, αν και οι περισσότεροι από αυτούς, αργά ή γρήγορα, θα εγκαταλείψουν την Ελλάδα για να εγκατασταθούν σε άλλες χώρες.¹³ Οι κρίσιμες όμως διαστάσεις των μειονοτικών ζητημάτων, ανεξαρτήτως από την ποσοτική βαρύτητά τους στο σύνολο του πληθυσμού και των συνεπειών για την εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους, συνδέονταν με τον βαθμό που επηρέαζαν τα αποτελέσματα των εκλογικών αναμετρήσεων. Στο μεγαλύτερο μέρος τους οι μειονοτικοί πληθυσμοί συμπαράτασσονταν με τους αντιβενιζελικούς, πιθανότατα ως αντίδραση στον βενιζελισμό των προσφύγων, που συχνά αμφισβητούσαν τα οικονομικά τους συμφέροντα. Και αντιστρόφως, η στάση των βενιζελικών οδηγούσε σε μια επιδείνωση της πολιτικής απομόνωσης των μειονοτήτων, όπως συνέβη με την υιοθέτηση των εκλογικών συλλόγων, που απέτρεπαν τους Εβραίους και τους μουσουλμάνους να επηρεάζουν τα εκλογικά αποτελέσματα των περιοχών τους, χωρίς όμως και να τους στερούν τη δυνατότητα εκπροσώπησης τους. Επιπλέον όμως, η σκόπιμη εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών σε περιοχές όπου μέχρι τότε υπήρχε σλαβομακεδονική υπεροχή και με στόχο την «ελληνοποίηση» ολόκληρων επαρχιών, δημιουργούσε εντάσεις και αντιθέσεις που πολύ συχνά έπαιρναν βίαιη μορφή.

12. Δ. Μαλέσης, «Το παλαιοημερολογητικό ζήτημα (1924-1952). Όψεις της πολιτικής και πολιτισμικής σύγκρουσης στο Μεσοπόλεμο και στη μεταπολεμική περίοδο», *Μνήμων*, 22 (2000), σσ. 135-169.

13. H. Georgelin, «Les réfugiés arméniens en Grèce en 1922-1949: s'installer ou repartir», O. Fourcade και Ph. Nivet (direction), *Les réfugiés en Europe du XVIe au XXe siècle*, Paris ?, σσ. 185-202.

Πρόσφυγες

Πράγματι, τα προβλήματα διαχείρισης των μειονοτήτων θα επιδεινωθούν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, μετά την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών Ελλάδας και Τουρκίας. Στην απογραφή του 1928, που είναι και η μόνη που μπορεί να μας δώσει αξιόπιστες πληροφορίες για αυτούς, ο αριθμός των προσφύγων ανέρχεται σε 1.221.849 και αντιστοιχούσε στο 20% περίπου του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Το μέγεθος είναι από κάθε άποψη εντυπωσιακό, ακόμη και αν λάβουμε υπόψη μας ότι αποχώρησαν από την Ελλάδα περισσότεροι από 500.000 μουσουλμάνοι και 92.000 Βούλγαροι. Σύμφωνα πάντα με την ίδια απογραφή, 151.892 πρόσφυγες έφτασαν στην Ελλάδα πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή και οι υπόλοιποι, 1.069.957 μετά από αυτήν. Θα πρέπει φυσικά να συνυπολογίσουμε ότι ένας σημαντικός αριθμός προσφύγων ορισμένοι κάνουν λόγο για 200.000, ήρθε στην Ελλάδα και στη συνέχεια την εγκατέλειψε για να αναζητήσει την τύχη του σε άλλες χώρες. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, πρώτα δοκίμασαν να ζήσουν σε άλλες χώρες και μόνο αργότερα αποφάσισαν ή μπόρεσαν να εγκατασταθούν στην Ελλάδα. Τέλος, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι από το σύνολο των προσφύγων, το ήμισυ περίπου (626.954) προερχόταν από την Μικρά Ασία, 256.635 από την Ανατολική Θράκη, 182.169 από τον Πόντο και οι υπόλοιποι από άλλες περιοχές όπως η Βουλγαρία (49.027), ο Καύκασος (47.091), η Κωνσταντινούπολη (38.458) κ.λπ., δηλαδή δεν αντιπροσώπευαν έναν ομοιογενή πληθυσμό. Το αντίθετο, οι πολιτισμικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των προσφύγων ήταν έντονες και αυτό ίσχυε ακόμη και για πληθυσμούς που κατάγονταν από τον ίδιο τόπο, όπως π.χ. τη Μικρά Ασία.

όπου οι διαφορές μεταξύ των κατοίκων των παραλίων και της Καπαδοκίας ήταν τεράστιες. Πάντως όπως και να έχει το πράγμα, η αιφνίδια εγκατάσταση ενός τόσο μεγάλου αριθμού ανθρώπων στην Ελλάδα δεν μπορούσε παρά να προκαλέσει σημαντικές ανατροπές τόσο τοπικού όσο και ευρύτερα εθνικού χαρακτήρα και ασφαλώς να επιδεινώσει τα προβλήματα διοικητικής και πολιτικής συγκρότησης της Ελλάδας μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁴

Οι πιο εντυπωσιακές, πάντως, αλλαγές πραγματοποιούνται στην ύπαιθρο, με τους πρόσφυγες να εγκαθίστανται κατά κύριο λόγο στη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, όπου θα καλύψουν, στην πρώτη κυρίως, τα κενά που άφησαν οι μουσουλμάνοι αγρότες που ανήκαν στην κατηγορία των ανταλλαξίμων, ενώ θα επιδιωχθεί να ανατρέψουν και τις τοπικές ισορροπίες εκεί που οι τοπικοί πληθυσμοί αντιπροσωπεύονταν από μειονότητες, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν απειλητικές για το ελληνικό κράτος.¹⁵ Η κατανομή λοιπόν των προσφυγικών πληθυσμών υπήρξε εξαιρετικά άνιση γεωγραφικά: στη Μακεδονία αποτέλεσαν το 52,2% του πληθυσμού της, στη Δυτική Θράκη το 8,8%, στη Στερεά Ελλάδα το 25,1% - η συντριπτική τους πλειοψηφία βέβαια εγκαταστάθηκε στην Αθήνα - και στα Νησιά του Αιγαίου το 4,6%.

Τα προβλήματα όμως δεν περιορίζονταν στην ύπαιθρο, αν και εκεί οι αλλαγές που παρατηρούνται μάλλον είναι οι πιο ριζο-

14. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Κ. Κωστής, «Το προσφυγικό ζήτημα», Χρ. Κουλούρη (επιμ.), *Η Μικρασιατική καταστροφή*, Η. Νικολακόπουλος & Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Εξιστιμίες του εικοστού αιώνα/2*, Τα Νέα/Ιστορία, Αθήνα, σσ. 125-154.

15. Για την αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων βλ. Ε. Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia. The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Οξφόρδη 2006 και συμπληρωματικά Μ.Ι. Νταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1934.

σπαστικές, αλλά και στις πόλεις, οι οποίες γνωρίζουν στα χρόνια αυτά μια σημαντική ανάπτυξη. Το 1907, δηλαδή στην Παλαιά Ελλάδα, οι κάτοικοι των οικισμών με περισσότερους από 5.000 κατοίκους αντιπροσώπευαν το 23,9% του συνολικού πληθυσμού. Το αντίστοιχο μέγεθος για το 1920 θα είναι 26,6% για να φτάσει το 33,7% το 1928. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι δεν επρόκειτο για μια ομαλή αύξηση, αλλά για μια απότομη και βίαιη εποίκιση των αστικών κέντρων. Διότι, τουλάχιστον το ήμισυ του αριθμού των προσφύγων εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και άλλες μεγάλες πόλεις της Ελλάδας, δημιουργώντας σημαντικές κοινωνικές εντάσεις και πιέσεις. Οι περισσότεροι από τους αστούς πρόσφυγες θα βρουν καταφύγιο στους συνοικισμούς που θα συγκροτηθούν στις παρυφές των πόλεων, όπου θα επιδιώξουν να επιβιώσουν, αναπαράγοντας τις πατρίδες τους. Ταυτόχρονα, ο περιορισμός τους στις παρυφές των αστικών κέντρων αποτέλεσε και στόχο των κρατικών πολιτικών καθώς έτσι ήταν πιο εύκολο να ελεγχθούν: η παρουσία τους θεωρούνταν ως δυνητική πηγή κινδύνων για το κοινωνικό καθεστώς, και η απομόνωσή τους είχε το επιπλέον πλεονέκτημα να αφήνει άθικτες τις πολιτικές ισορροπίες των μεγάλων δήμων, όπως η Αθήνα.¹⁶ Σε κάθε περίπτωση όμως, η μαζική τους εγκατάσταση θα επιτείνει τα προβλήματα υποδομών από τα οποία έπασχαν έτσι κι αλλιώς τα αστικά κέντρα, ενώ θα θέσει με μείζονα ένταση τα ζητήματα υγιεινής, αλλά συνάμα θα δώσει και τη λύση τους. Ο φόβος για μια μαζική επιδημία ευλογιάς θα οδηγήσει το 1923 σε υποχρεωτικούς μαζικούς εμβολιασμούς

16. Περισσότερες λεπτομέρειες για τη αστική εγκατάσταση των προσφύγων βλ. σε R. Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των προσφύγων στον Πειραιά*, 2^η έκδοση, Αθήνα 2006.

όλων των ελληνικών πληθυσμών, έτσι ώστε το πρόβλημα να εξαλειφθεί οριστικά, ενώ λίγα χρόνια αργότερα μια επιδημία δάγκειου πυρετού θα οδηγήσει στην ανασυγκρότηση ολόκληρου του υγειονομικού συστήματος του ελληνικού κράτους.

Στην πραγματικότητα τα σημαντικά προβλήματα αφορούσαν τις δύο μεγάλες πόλεις της Ελλάδας, την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Το 1907 το πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας είχε 250 χιλιάδες κατοίκους. Το 1920, ο αριθμός τους θα έχει ξεπεράσει τους 450.000 χιλιάδες, ενώ η απογραφή του 1928 θα δείξει 802.000 κατοίκους. Το 1940 εξάλλου το συγκρότημα θα ξεπερνάει το 1,1 εκατομμύριο. Πρόκειται για εντυπωσιακές αυξήσεις, ειδικά αν ληφθεί υπόψη ο ρυθμός με τον οποίο πραγματοποιούνται. Η Θεσσαλονίκη από την πλευρά της κινείται σε άλλη κλίμακα, αλλά και εδώ οι αυξήσεις είναι εντυπωσιακές. Το 1920, το πολεοδομικό της συγκρότημα μετρά 176.000 κατοίκους και οκτώ χρόνια αργότερα 244.000. Στη συνέχεια η αύξηση θα επιβραδυνθεί καθώς με βάση την απογραφή του 1940, ο πληθυσμός του θα έχει φτάσει τους 254.000 κατοίκους. Και στις δύο περιπτώσεις όμως, τα σχετικά μεγέθη δεν έχουν τόσο μεγάλη σημασία, όσο το βραχύ χρονικό διάστημα μέσα στο οποίο παρατηρούνται οι αυξήσεις, γεγονός που τις καθιστά δυοβάστακτες για την οικονομία της χώρας αλλά και για τις τοπικές κοινωνίες.

Οι εξαθλιωμένοι πληθυσμοί των αστικών κέντρων, από κοινού με τις δυναμικές κινητοποιήσεις των εργατικών πληθυσμών, αλλά και τη βίαιη αντιμετώπισή τους από το κράτος, δημιουργήσαν μια νέα πραγματικότητα, πρωτόγνωρη για τους αστικούς πληθυσμούς. Το φόβητρο λοιπόν της κοινωνικής ανατροπής υπήρχε και, ως ένα βαθμό, ενισχυόταν από την παρουσία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, το οποίο θα διεκδικήσει για λογαριασμό του την αποκλειστική εκπροσώπηση των εργατών στη

χώρα.¹⁷ Το ίδιο κόμμα υιοθέτησε, εξάλλου, την πολιτική της Κομμουνιστικής Διεθνούς, η οποία απηχώντας τις βουλγαρικές διεκδικήσεις θα κάνει λόγο για αυτονόμηση της Μακεδονίας και της Θράκης. Με τον τρόπο αυτόν, και παρά το γεγονός ότι αργότερα θα επιδιώξει να απαλύνει τους τόνους στις θέσεις του για το Μακεδονικό, το Κομμουνιστικό Κόμμα παρουσιαζόταν, όχι μόνο ως απειλή για το αστικό καθεστώς αλλά και ως ένας εθνικός εχθρός. Στη λογική αυτή, το 1929, με την ψήφιση του νόμου για το Ιδιώνυμο, ο Βενιζέλος διαμόρφωνε νομικό πλαίσιο για τον διωγμό καθενός που επιδίωκε όχι μόνο την ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος αλλά και την απόσπαση ενός μέρους του ελληνικού κράτους.¹⁸ Πρόκειται για ένα μέτρο το οποίο θα χρησιμοποιηθεί για τη δίωξη των κομμουνιστών αλλά και πολλών μελών της ολαβομακεδονικών μειονότητας, ιδίως κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας.¹⁹

Στην πραγματικότητα, το Κ.Κ.Ε. δεν μπόρεσε να συσπειρώσει κατά τον Μεσοπόλεμο παρά μια μικρή μειονότητα των εργατών, κυρίως τους καπνεργάτες, ενώ απέτυχε να αποκτήσει σημαντική βάση στους ολαβομακεδονικούς πληθυσμούς. Ωστόσο, η επιρροή που είχε στους καπνεργάτες, οι οποίοι αποτελούσαν

17. Το βιβλίο του Αγγ. Ελεφάντη, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, 2η έκδοση, Αθήνα 1979 [1η έκδοση 1976] εξακολουθεί και παραμένει η μοναδική σοβαρή εισαγωγή στην ιστορία του Κ.Κ.Ε. στον Μεσοπόλεμο.

18. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Οψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1983, σσ. 350 κ.ε.

19. Στην πραγματικότητα με τον Α.Ν. της 18/9/1936 καταργήθηκε το Ιδιώνυμο, οι περισσότερες όμως διατάξεις του συμπεριλαμβάνονται εκ νέου στο νόμο αυτό και μάλιστα σε μία πολύ πιο αυστηρή εκδοχή, ενώ εισήχθησαν και νέα εγκλήματα, βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όπ.π., σ. 417.

το πιο δυναμικό κομμάτι των εργατών και που αντιστεκόταν πάντοτε δυναμικά στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού ενός κλάδου, ο οποίος δεν μπορούσε να φανεί ανταγωνιστικός σε διεθνές επίπεδο, του επέτρεπε να κάνει την παρουσία του συχνά αισθητή. Τον Μάιο του 1936 μάλιστα, η καπνεργατική απεργία στη Θεσσαλονίκη θα μετεξελιχθεί σε εξέγερση και η κυβέρνηση θα χάσει για κάποιο διάστημα τον έλεγχο της πόλης. Λίγο αργότερα, ενόψει μιας νέας διαδήλωσης των καπνεργατών στη Θεσσαλονίκη, οι Γεώργιος Β' και Ι. Μεταξάς θα βρουν το πρόσχημα για να επιβάλλουν τη δικτατορία τους. Σε κάθε περίπτωση όμως, οι περισσότεροι εργάτες, ήδη από τις παραμονές του Μεσοπολέμου, είχαν προσχωρήσει στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο.

Έτσι, η αντίθεση μεταξύ Νέων Χωρών και Παλαιάς Ελλάδας έρχεται να επιταθεί από την εγκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών. Μια αντίθεση η οποία, ωστόσο, ξεπερνάει τις γεωγραφικές δεσμεύσεις και αποτελεί βασικό στοιχείο της πολιτικής και κοινωνικής διαίρεσης της χώρας. Πράγματι, οι Νέες Χώρες παρουσίαζαν, πέρα από οτιδήποτε άλλο, μια δομή, οικονομική και κοινωνική, πολύ πιο αρχαϊκή από εκείνη της Παλαιάς Ελλάδας, όπως προκύπτει από όποιον δείκτη κι αν χρησιμοποιήσουμε. Χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα είναι οι δείκτες της φυσικής κίνησης του πληθυσμού που σε όλες τις επαρχίες των Νέων Χωρών είναι διαρκώς υψηλότεροι από εκείνους της Παλαιάς Ελλάδας, υποδεικνύοντας έτσι την ύπαρξη πληθυσμών με διαφορετική δημογραφική συμπεριφορά.²⁰ Αλλά και πέρα από αυτό, στις νέες επαρχίες του ελληνικού κράτους, ο βαθμός εξα-

20. Σχετικά βλ. Β. Βαλαώρας, *Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας και η επίδραση των προσφύγων*, Αθήνα 1939, όπου η διαφορετική δημογραφική συμπεριφορά αποδίδεται μάλλον βιαστικά, στην εγκατάσταση των προσφύγων.

στισμού είναι πολύ μικρότερος από εκείνον του ελληνικού κράτους πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους και αντιστοίχως το ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού υψηλότερο. Επομένως η αντίθεση ανάμεσα στην Παλαιά Ελλάδα και τις Νέες Χώρες που θα χαρακτηρίζει όλη τη μεσοπολεμική περίοδο στηρίζεται, μεταξύ άλλων, και σε μια διαφορετική οικονομική φυσιογνωμία. Εδώ βρίσκεται ένας από τους άξονες πολιτικής διαίρεσης των πληθυσμών της χώρας, με την πρώτη να βρίσκεται πιο κοντά στους βασιλικούς και τις δεύτερες στον βενιζελισμό. Αυτό ήταν λογικό επακόλουθο της στάσης που ακολούθησαν οι αντιβενιζελικοί κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο με τον Κωνσταντίνο να είναι διατεθειμένος να θυσιάσει τις Νέες Χώρες προκειμένου να εμποδίσει τη συμμετοχή της Παλαιάς Ελλάδας στις πολεμικές επιχειρήσεις.

Η άφιξη των προσφύγων θα επιτείνει αυτή τη διαφοροποίηση και θα οξύνει τις εντάσεις καθώς, όπως έχει ήδη αναφερθεί, δεν έγινε δεκτή με ευνοϊκό τρόπο από τους ντόπιους πληθυσμούς, κυρίως στις περιοχές εκείνες όπου τους ανταγωνίστηκαν για θέσεις εργασίας ή γη. Η ελληνικότητά τους αμφισβητήθηκε, η διαφορετική κουλτούρα (σε πολλές περιπτώσεις οι πρόσφυγες δεν μιλούσαν ούτε καν ελληνικά) καθιστούσε εύκολη τη διάκριση των επιμέρους ομάδων, με αποτέλεσμα οι προσφυγικοί πληθυσμοί να αντιμετωπίζονται με βαναυσότητα και να αποτελέσουν αντικείμενο σκληρής εκμετάλλευσης. Σε αυτό συντέεινε και η πολιτική τους τοποθέτηση, που ήταν αναφανδόν βενιζελική ήδη πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή και που τους καθιστούσε στόχους των αντιβενιζελικών. Οι πρόσφυγες θα εξακολουθούσαν και στη συνέχεια να είναι οπαδοί του βενιζελισμού, ρυθμίζοντας σε μεγάλο βαθμό τα εκλογικά αποτελέσματα. Η εγκατάλειψη μάλιστα του βενιζελικού στρατοπέδου το 1933 από μικρή

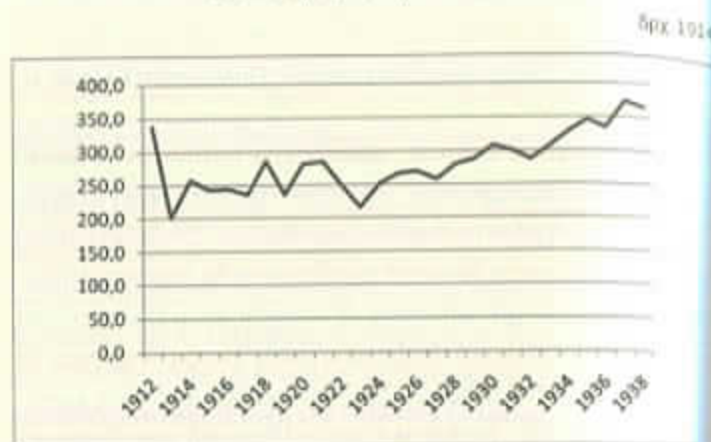
μερίδα προσφύγων αναδιαμόρφωσε ριζικά τις πολιτικές ισορροπίες και οδήγησε τελικά στην επικράτηση των αντιβενιζελικών.

Όλες αυτές οι αντιθέσεις αποτελούν το παζλ του ελληνικού Μεσοπολέμου. Μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους η Ελλάδα είχε καταφέρει να λύσει δύο σημαντικά ζητήματα στη συγκρότηση ενός σύγχρονου κράτους. Αφενός είχε πετύχει έναν υψηλό βαθμό εθνικής ομοιογένειας, αφετέρου είχε καταφέρει να εντάξει την πολιτική μέσα σε ένα θεσμικό πλαίσιο. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου και τα δύο αυτά προβλήματα θα έπρεπε να μελετηθούν και να αντιμετωπιστούν εξ υπαρχής και μάλιστα σε ένα πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο από κάθε άποψη δυσμενές. Οι πληθυσμοί των Νέων Χωρών βρίσκονταν έξω από τους κρατικούς μηχανισμούς, η εθνοτική και πολιτισμική τους διαφοροποίηση καθιστούσε δύσκολη την πολιτική τους αφομοίωση, γεγονός που δεν μπορούσε παρά να οξύνει τις διχαστικές αντιθέσεις της πολεμικής περιόδου.

Δύσκολα χρόνια

Δέκα χρόνια πολέμων προσέφεραν ασφαλώς στην Ελλάδα σημαντικές εδαφικές και πληθυσμιακές αυξήσεις, συνάμα όμως την άφησαν αφενός μεν κατά πολύ φτωχότερη, αφετέρου δε σε πολύ δυσμενέστερη θέση στο διεθνές πεδίο από ό,τι ήταν μόλις λίγα χρόνια πριν. Το διάστημα δε που μεσολάβησε από την Μικρασιατική Καταστροφή μέχρι την επιστροφή του Βενιζέλου στην εξουσία το 1928 δεν μπόρεσε να προσφέρει πολλά στη βελτίωση της θέσης της χώρας στους δύο αυτούς τομείς. Αντιθέτως, επιδείνωσε την κατάσταση. Η πολιτική αστάθεια της περιόδου από μόνη της θα αποτελούσε έναν ικανοποιητικό παράγοντα για

Διάγραμμα 7: Ακαθάριστο εγχώριο κατά κεφαλή προϊόν σε σταθερές τιμές, 1912-1938

ΠΗΓΗ: Γ. Κωστέλινος, Σ. Πετμεζός κ.ά., *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830-1939*.

να εξηγηθεί αυτή η τροπή, ασφαλώς όμως υπάρχουν και άλλοι παράγοντες εξίσου σημαντικοί.

Υποστηρίζεται συχνά ότι η άφιξη των προσφύγων υπήρξε ο από μηχανής θεός που οδήγησε την Ελλάδα στην εκβιομηχάνιση και την οικονομική ανάπτυξη, άποψη στηριγμένη στη βάση του αφελούς επιχειρήματος ότι οι πρόσφυγες αποτέλεσαν μια φτηνή εργατική δύναμη για τη βιομηχανία. Ή ακόμη ότι οι πρόσφυγες με την εργατικότητά τους ενίσχυσαν σημαντικά την ελληνική αγροτική οικονομία. Έχει ακόμη υποστηριχθεί ότι οι πρόσφυγες έφεραν μια νέα επιχειρηματικότητα στη χώρα, ή, τέλος, σημαντικά κεφάλαια.²¹ Στον Μεσοπόλεμο βεβαίως η αντίληψη αυτή

21. Χαρακτηριστικός εκπρόσωπος της άποψης αυτής είναι ο Α.Ι. Αγιόδης, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες. Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, Αθήνα 1934.

υποστηριζόταν από πολύ λίγους, κυρίως από τους ίδιους τους πρόσφυγες, ενώ όλοι οι υπόλοιποι είχαν απόλυτη συνείδηση της σημασίας του προβλήματος που αντιπροσώπευαν οι προσφυγικοί πληθυσμοί. Μόνο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν η αντίθεση πρόσφυγες-γηγενείς έχασε τη σημασία της, η αποδοχή του θετικού ρόλου των προσφύγων για την ελληνική οικονομία έγινε ομόφωνα, όσο και άκριτα, αποδεκτή. Μέχρι τότε κυριαρχούσαν οι αμφιβολίες για τη βιωσιμότητα της ελληνικής οικονομίας,²² ενώ οι προσπάθειες προκειμένου να καταστούν οι πληθυσμοί αυτοί παραγωγικοί ήταν αγωνιώδεις.

Σημασία πάντως έχει ότι η άφιξη των προσφύγων θα επιδεινώσει δραματικά τα ήδη σημαντικά δημοσιονομικά προβλήματα και θα επιβαρύνει το εμπορικό ισοζύγιο, καθώς η χώρα έπρεπε να εισάγει σημαντικές ποσότητες αγαθών για να καλύψει τις επείγουσες και έκτακτες ανάγκες των νέων πληθυσμών της.²³ Οι δυσκολίες δε αυξάνονταν αν συνυπολογίσει κανείς ότι η μετανάστευση προς τις Η.Π.Α. είχε πάψει να υφίσταται ως δυνατότητα για την εκτόνωση των πληθυσμιακών πιέσεων, αλλά και για τον προσπορισμό σημαντικών εισοδηματικών ωφελειών για τους, φτωχότερους κυρίως, πληθυσμούς της χώρας, καθώς επίσης και ως σημαντικό στοιχείο για την ισορροπία των εξωτερικών συναλλαγών της Ελλάδας. Έτσι, παρά το δάνειο των 12.000.000 λιρών

22. Για το θέμα αυτό βλ. το πολύ πλούσιο υλικό που παραθέτει ο Σπ. Πλουμίδης, *Εδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-1946)*, Αθήνα 2011, σσ. 37-215. Βλ. ακόμη Χρ. Χατζηγιωσήφ, «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και τον ρόλο της βιομηχανίας», ανάτυπο από το *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, τ. 2, Ρεύμα 1986, σσ. 329-368.

23. Α.Ν. Πετσάλης, *Η δημοσιονομική αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος*, Αθήνα 1930.

που εκχωρήθηκε στην Ελλάδα για ανθρωπιστικούς λόγους προκειμένου να δαπανηθεί στην αποκατάσταση των προσφύγων από την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, που βρισκόταν υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών, τα δημόσια οικονομικά της χώρας δύσκολα μπορούσαν να ισορροπήσουν, ο πληθωρισμός να συγκρατηθεί και η υποτίμηση της δραχμής να ανασταλεί.

Παράλληλα, εκτός από τις ειδικές ανάγκες που σχετιζόνταν με την προσφυγική εγκατάσταση, οι γενικότερες ανάγκες της ελληνικής οικονομίας είχαν αυξηθεί. Μεγάλα δημόσια έργα είχαν να γίνουν από τις αρχές του αιώνα στην Παλαιά Ελλάδα, στις δε Νέες Επαρχίες της χώρας οι απαιτήσεις ήταν πολύ μεγαλύτερες, με δεδομένο ότι οι περιοχές αυτές υστερούσαν απελπιστικά στον χώρο των υποδομών σε σύγκριση τουλάχιστον με την υπόλοιπη επικράτεια.

Τα προβλήματα επικεντρώνονταν στην ύπαιθρο κυρίως, όχι μόνο γιατί η Ελλάδα εξακολουθούσε να είναι μια αγροτική χώρα αλλά και επειδή η αγροτική οικονομία της παρουσιαζόταν ως το μεγάλο πρόσκομμα κάθε αναπτυξιακής προσπάθειας και, όπως θα φανεί στα χρόνια της μεγάλης κρίσης, δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσει ούτε τη συντήρηση των πληθυσμών της, πολύ δε περισσότερο την επισιτιστική επάρκεια του κράτους.²⁴ Ο λιμός της πολεμικής περιόδου είχε δείξει ότι και η Ελλάδα όφειλε, όπως πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες, να εξασφαλίσει τη σιτική της αυτάρκεια για να αποφύγει στο μέλλον ανάλογους κινδύνους. Εξάλλου, η αγροτική μεταρρύθμιση, μέσα στη ριζοσπα-

24. Βλ. Κ. Κωστής, «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: οι πρόσφυγες στο μεσοπόλεμο», *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9 (1992), σσ. 31-42.

στικότητα της, ανέτρεψε τις μέχρι τότε ισορροπίες που επικρατούσαν σε ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής αγροτικής οικονομίας, χωρίς ωστόσο να προσφέρει και τις ανάλογες δυνατότητες για την υποκατάστασή τους από κάποιες άλλες. Κύριο αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης ήταν η αυξανόμενη χρέωση των αγροτικών νοικοκυριών, η οποία θα επιδεινωθεί δραματικά, όταν στα χρόνια 1929-31 οι σοδειές θα είναι πολύ κακές και οι τιμές θα πέσουν.²⁵ Υπό τις συνθήκες αυτές, η βιομηχανία της χώρας που στηριζόταν κατά κύριο λόγο, αν όχι αποκλειστικά, στην εσωτερική αγορά δεν έδειχνε να έχει ευσώσιμο μέλλον. Το νέο δασμολόγιο του 1924, το οποίο όμως θα ισχύσει σε όλη του την έκταση από το 1926, θα δημιουργήσει ένα προστατευτικό πλαίσιο πολύ σημαντικό για την ανάπτυξη των βιομηχανικών μονάδων. Ωστόσο, δεν ήταν αρκετό για να απορροφηθούν οι υποαπασχολούμενοι πληθυσμοί των αστικών κέντρων και κυρίως εκείνοι που είχαν συγκεντρωθεί στην περιφέρεια των πόλεων και που, στην πραγματικότητα ή στην φαντασία των πολιτικών της εποχής, απειλούσαν το αστικό καθεστώς. Το ζήτημα της βιομηχανικής ανάπτυξης της χώρας παρέμενε ανοικτό, παρά το γεγονός ότι η μεταποίηση είχε αποκτήσει στον Μεσοπόλεμο μια σημασία που δεν είχε ποτέ προηγουμένως, κυρίως γιατί φαινόταν ότι αποτελούσε τον μοναδικό μηχανισμό απορρόφησης των ανέργων και αύξησης των εισοδημάτων.

Η στρατιωτική ήττα και η οικονομική αποδυνάμωση της χώρας δεν μπορούσαν παρά να έχουν αρνητικές συνέπειες και για τη διεθνή θέση της. Σε αυτόν τον τελευταίο τομέα η Ελλάδα

25. Για όλα αυτά τα ζητήματα βλ. Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο μεσοπόλεμο (1919-1928)*, όπ.π.

προσπάθησε να βρει τον βηματισμό που θα της επέτρεπε να συμβαδίσει με τις παραδοσιακές συμμάχους της, την Αγγλία και τη Γαλλία. Ωστόσο, αμφότερες δεν είχαν κανένα λόγο να αναλάβουν δεσμεύσεις απέναντι στην Ελλάδα. Η Γαλλία έβρισκε ότι στην περιοχή η Σερβία αποτελούσε τον πιο αξιόμαχο σύμμαχο, ενώ η Αγγλία δεν επιθυμούσε τις δεσμεύσεις που χρειαζόταν η Ελλάδα. Λογικά λοιπόν σε αυτό το πλαίσιο, το ελληνικό κράτος θα γίνει θερμός υποστηρικτής τόσο της δράσης των διεθνών οργανισμών, που στα χρόνια αυτά κάνουν την εμφάνισή τους, όσο και του status quo, όπως είχε διαμορφωθεί από τις Συνθήκες της Ειρήνης. Οι επιλογές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής δεν μπορούσαν να είναι διαφορετικές. Αποδυναμωμένη από την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο, η Ελλάδα είχε άμεση ανάγκη οικονομικούς πόρους για την επίλυση των εσωτερικών οικονομικών προβλημάτων της και κυρίως για την αποκατάσταση των προσφύγων. Την ίδια στιγμή, όμως, η μείωση των πολεμικών δαπανών δεν ήταν εφικτή, από τη στιγμή που είχε να αντιμετωπίσει μια Σερβία σημαντικά ενισχυμένη και τη Βουλγαρία με τα αναθεωρητικά της σχέδια.

Η κατάσταση θα επιδεινωθεί το 1924, όταν Ελλάδα και Βουλγαρία υπέγραψαν το πρωτόκολλο Πολίτη - Καλφώφ: η Ελλάδα αποδεχόταν την παρέμβαση της Κοινωνίας των Εθνών για την προστασία των «Βουλγάρων» της Μακεδονίας και αντιστρόφως η Βουλγαρία για την προστασία της ελληνικής μειονότητας που ζούσε στην επικράτειά της. Η Σερβία παρενέβη αμέσως διεκδικώντας τη σύνταξη ενός νέου πρωτοκόλλου, το οποίο θα αναγνώριζε ότι οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί της Μακεδονίας ήταν Σέρβοι. Η Ελλάδα προσέφυγε στη Κοινωνία των Εθνών και πέτυχε την ακύρωση του Πρωτοκόλλου, ωστόσο είχε ήδη προηγηθεί η καταγγελία της ελληνοσερβικής συνθήκης συμμαχίας του 1913.

όταν η Ελλάδα αρνήθηκε τη σύνταξη νέου πρωτοκόλλου, ευνοϊκού για τους Σέρβους. Στο εξής, οι σχέσεις της Ελλάδας και με τις δύο χώρες θα χειροτερέψουν σημαντικά. Η Σερβία θα διεκδικεί όλο και περισσότερες παραχωρήσεις στη χρήση της ελεύθερης ζώνης της Θεσσαλονίκης και της σιδηροδρομικής γραμμής που συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με τα εδάφη της. Παράλληλα, και οι Βούλγαροι θα αρχίσουν να ασκούν πιο επιθετική πολιτική με αποτέλεσμα να προκαλούνται συχνά συνοριακά επεισόδια.

Η παγκαλική δικτατορία θα δείξει μεγάλη απερισκεψία στην αντιμετώπιση και των δύο γειτόνων. Απέναντι στη Βουλγαρία, η οποία με βάση τις συνθήκες ειρήνης είχε περιορίσει σημαντικά τη στρατιωτική της ισχύ, θα κάνει επίδειξη δύναμης με αφορμή συνοριακό επεισόδιο στο οποίο σκοτώθηκε Έλληνας αξιωματικός, εισβάλλοντας στα εδάφη της. Τελικό αποτέλεσμα ήταν η καταδίκη της Ελλάδας από την Κοινωνία των Εθνών. Με τη Σερβία, ωστόσο, που ήταν πολύ πιο ισχυρή, ο Πάγκαλος φάνηκε ενδοτικός προσφέροντας σημαντικές εκχωρήσεις για τη χρήση της Ελεύθερης Ζώνης της Θεσσαλονίκης, της σιδηροδρομικής γραμμής του Αξιού και αναγνωρίζοντας τους σλαβόφωνους της Μακεδονίας ως Σέρβους με αντάλλαγμα την υπογραφή νέας ελληνοσερβικής Συνθήκης συμμαχίας.²⁶

Η Μεγάλη Τετραετία

Τον Νοέμβριο του 1926, η κυβέρνηση Κονδύλη οργάνωσε εκλογές, τις πρώτες με χρήση ψηφοδελτίων, οι οποίες υπήρξαν καθ'

26. Α. Κλάφης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1926-1928*, Αθήνα 2009, σσ. 29-72.

όλα άφθογες. Υπό την πίεση της εξαιρετικά αρνητικής οικονομικής και διπλωματικής κατάστασης και με την ανάγκη σύναψης εξωτερικών δανείων για την ολοκλήρωση της προσφυγικής εγκατάστασης, συγκροτήθηκε οικουμενική κυβέρνηση, με πρόεδρο τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, στην οποία συμμετείχαν οι Φιλελεύθεροι, οι Λαϊκοί και οι Ελευθερόφρονες του Ιωάννη Μεταξά.²⁷

Κύριο έργο της νέας κυβέρνησης ήταν η ψήφιση του συντάγματος, το οποίο προέβλεπε την ύπαρξη Βουλής και Γερουσίας.²⁸ Εξίσου σημαντική ήταν και η νομοματική σταθεροποίηση, απαραίτητη προϋπόθεση για την επανένταξη της Ελλάδας στις διεθνείς κεφαλαιαγορές.²⁹ Παράλληλα, η οικουμενική κυβέρνηση έσπευσε να καταγγείλει τις συμφωνίες του Πάγκαλου με τη Σερβία και να κάνει νέα αρχή στην εξωτερική πολιτική της χώρας.

Καθώς η οικουμενική κυβέρνηση ολοκλήρωνε το έργο της, άρχισαν και οι πρώτες τριβές. Οι Λαϊκοί, έχοντας επιτύχει την μερική έστω αποκατάσταση των δικών τους αξιωματικών στον στρατό, αποσύρθηκαν πρώτοι,³⁰ ενώ ο Ελευθέριος Βενιζέλος, από την Κρήτη, άρχισε να ασκεί πολύ ενοχλητική κριτική στις οικονομικές κυρίως, επιλογές της Κυβέρνησης.³¹ Λίγο αργότερα αποσύρθηκε και ο Α. Παπαναστασίου λόγω διαφωνίας του στο σχέδιο κατασκευής δρόμων που υποστήριζε ο Ι. Μεταξάς. Παράλληλα οι προσπάθειές της κυβέρνησης να θέσει τις σχέσεις της χώρας σε νέα βάση δεν πρόλαβαν να οδηγήσουν σε κάποιο αποτέλεσμα, με εξαίρεση την υπογραφή του συμφώνου διαιτη-

27. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Α' Τόμος, Αθήνα 1953, σσ. 345 κ.ε.

28. Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του...*, όπ.π., σσ. 252 κ.ε.

29. Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας...*, όπ.π., σσ. 267 κ.ε.

30. Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης, 1867-1936*, Αθήνα 1955, σσ. 106-7.

31. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων...*, όπ.π., σσ. 356 κ.ε.

οίας και μη επιθέσεως με τη Ρουμανία. Την ίδια στιγμή όμως, η Ελλάδα έκανε σημαντικά βήματα προσέγγισης με την Ιταλία, με αποτέλεσμα να εξαναγκάσει τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες να γίνουν λιγότερο επιθετικές απέναντί της.³²

Η κριτική που ασκούσε ο Βενιζέλος εξανάγκασε τελικά την κυβέρνηση σε παραίτηση, με αποτέλεσμα ο αρχηγός των Φιλελευθέρων να αναλάβει την πρωθυπουργία. Τη «βρώμικη» δουλειά την είχαν κάνει οι δύο διαδοχικές κυβερνήσεις συνεργασίας και ο ίδιος μπορούσε πλέον να επωφεληθεί. Στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν το 1928 έλαβε συντριπτική πλειοψηφία στη Βουλή. Με τον βολонταρισμό που τον διέκρινε, ο Βενιζέλος προσπάθησε στη διάρκεια της Μεγάλης Τετραετίας του να αντιμετωπίσει όλα τα προβλήματα που είχαν προκύψει μετά την έξοδο της Ελλάδας από την πολεμική περίοδο.³³

Στο τομέα της εξωτερικής πολιτικής, πρώτα απ' όλα, ο Βενιζέλος προχώρησε σε στενότερη συνεργασία με την Ιταλία και στην υπογραφή συμφώνου φιλίας, ενώ την ίδια στιγμή έπειθε την Αγγλία και τη Γαλλία ότι η συνεργασία με την Ιταλία σε καμιά περίπτωση δεν θα στρεφόταν εναντίον τους.³⁴ Το σύμφωνο με την Ιταλία είχε άμεσα ευεργετικές συνέπειες και στις σχέσεις με τη Γιουγκοσλαβία, οι οποίες σύντομα εξομαλύνθηκαν.

Η πιο θεαματική ενέργεια, ωστόσο, του Βενιζέλου στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής είχε να κάνει με την Τουρκία. Ο Βενι-

32. Α. Κλάφης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος...*, όπ.π., σσ. 83 κ.ε.

33. Μια εικόνα της προσπάθειας που έγινε παρουσιάζεται στο απολογιστικό έργο των Φιλελευθέρων *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932*. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε, αναστατική επανέκδοση, επιμ. Π. Πετρίδης, Θεσσαλονίκη 2000.

34. Κ. Α. Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις, 1928-1932*, 2η έκδοση, Αθήνα 1995, σσ. 46-63.

ζέλος φρόντισε να ρυθμίσει το ζήτημα της παρουσίας των ανταλλαξιμίων, δηλαδή των Ελλήνων και Τούρκων που είχαν υποχρεωτικά μεταναστεύσει, σε βάρος της Ελλάδας, παρά το γεγονός ότι τα περιουσιακά στοιχεία των ελληνικών πληθυσμών ήταν ή τουλάχιστον παρουσιάζονταν ότι ήταν κατά πολύ ανώτερα από εκείνα των Τούρκων.³⁵ Με τον τρόπο αυτόν πέτυχε τη σύναψη συμφώνου φιλίας με την Τουρκία, το οποίο υπογράφηκε το 1930, ενώ τρία χρόνια αργότερα ακολούθησε νέο ελληνοτουρκικό σύμφωνο για την εγγύηση των κοινών συνόρων, προσίμιο το δίχως άλλο μιας μελλοντικής αμυντικής συμμαχίας.³⁶

Εκτός όμως από τις εντυπωσιακές επιτυχίες στον χώρο της εξωτερικής πολιτικής ή για την ακρίβεια χάρη σε αυτές, ο Ελ. Βενιζέλος κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Τετραετίας του επιδίωξε να εφαρμόσει ένα εξαιρετικά φιλόδοξο πρόγραμμα εσωτερικής ανασυγκρότησης της χώρας, που δεν άφηνε ανέπαφο κανέναν τομέα του δημόσιου βίου. Ειδικά δε στον χώρο της οικονομίας, η περίοδος 1928-1932 είναι αναμφίβολα η πρώτη κατά την οποία το ελληνικό κράτος εφαρμόζει με συνέπεια και συνοχή αναπτυξιακή πολιτική. Τα μέτρα που λαμβάνονται στα χρόνια αυτά και οι μεταρρυθμίσεις που γίνονται δεν είχαν προηγούμενο, παρά το γεγονός ότι οι δυσκολίες που προέκυψαν λόγω της οικονομικής κρίσης αποδείχθηκαν τελικά αεπέραστες. Χωρίς όμως καμιά αμφιβολία, πρόκειται για μία από τις πλέον γόνιμες και φιλόδοξες περιόδους οικονομικής πολιτικής στην ιστορία του ελληνικού κράτους. Και πέρα από αυτό, για πρώτη φορά, μια κυβέρνηση επενδύει το πολιτικό της μέλλον στην οικονομία. Τα λόγια του

35. Σχετικά για το ζήτημα βλ. Ε.Ι. Τσουδερός, *Η αποζημίωση των ανταλλαξιμίων*, Αθήνα 1927.

36. Κ. Α. Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...*, όπ.π., σσ. 73-97.

Βενιζέλου - «θα κάνω την Ελλάδα αγνώριστη» - δείχνουν και το μέγεθος της φιλοδοξίας του, όσο και την αυτοπεποίθησή του, κάτι για το οποίο θα κατηγορηθεί έντονα από τους αντιπάλους του αργότερα. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για μια διαφορετική πλέον αντίληψη για το τι είναι το κράτος και ποιοι είναι οι στόχοι του. Έγραφε χαρακτηριστικά ο ίδιος ο Βενιζέλος ότι βασικός στόχος του ήταν η δημιουργία

... συγχρονισμένου κράτους, εξασφαλίζοντας τους όρους, υπό τους οποίους θα αυξάνη διαρκώς το εθνικόν του εισόδημα, θα γίνεται δικαιότερα αυτού η κατανομή και θα παρέχονται τοιούτοτρόπως τα μέσα μεγαλυτέρας ανέσεως και ευζωίας εις ευρύτερα οσημέραι στρώματα του πληθυσμού.³⁷

Πρόκειται για μια κρατική λογική που καμία σχέση δεν είχε με εκείνην που επικρατούσε πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους, ακόμη και πριν από το τέλος της Μικρασιατικής Εκστρατείας.

Η αισιοδοξία, πάντως, για το μέλλον της ελληνικής οικονομίας θα αυξηθεί ακόμη περισσότερο ύστερα από τις πρώτες διπλωματικές επιτυχίες του Βενιζέλου στη διάσκεψη της Χάγης το 1929, που ελάφρυναν σημαντικά την εξυπηρέτηση του ελληνικού δημοσίου χρέους. Έτσι, στην εν λόγω διάσκεψη που είχε ως στόχο την αναδιαπραγμάτευση των επανορθώσεων, η Ελλάδα πέτυχε να μετατραπεί σε βασικό δικαιούχο των ανατολικών επανορθώσεων (δηλαδή των επανορθώσεων που θα έπρεπε να πληρώσουν τα διάδοχα της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας κράτη και η Βουλγαρία) και να καρπωθεί περισσότερο από το 75% του συνόλου τους, έναντι του 12,7% που της είχε κατανείμει

37. Ε. Κ. Βενιζέλος, «Πώς θα λυθή το ελληνικόν πρόβλημα», *Εργασία*, 1/11.1.1930, σ. 3.

η διάσκεψη του Σπα, το 1920. Ακόμη, ορισμένες επιμέρους ρυθμίσεις με κράτη με τα οποία είχε διμερείς διαφορές - και κυρίως με την Ουγγαρία και την Αυστρία - αποδεικνύονταν εξαιρετικά επωφελείς για το ελληνικό κράτος. Με τον τερματισμό της διάσκεψης, ο Βενιζέλος, έχοντας ήδη αρνηθεί να εφαρμόσει τη συμφωνία για τη ρύθμιση των ελληνογαλλικών χρεών που είχε υπογράψει ο Καφαντάρης, κατάφερε να μετατρέψει το μέχρι τότε αρνητικό ισοζύγιο της Ελλάδας ανάμεσα στις υποχρεώσεις της προς τους συμμάχους για τα πολεμικά χρέη και τα έσοδά της από τις επανορθώσεις σε πλεονασματικό. Επρόκειτο για μια καθαρά προσωπική επιτυχία του Βενιζέλου.³⁸

Η ευνοϊκή τροπή του ζητήματος των επανορθώσεων ήταν σημαντική, πέραν της πολιτικής και ψυχολογικής πλευράς της, και από οικονομική άποψη. Η νομισματική σταθεροποίηση μπορούσε να διατηρηθεί μόνο στο μέτρο που η χώρα θα ήταν ικανή να δανείζεται από το εξωτερικό, έως ότου τα μεγάλα παραγωγικά έργα που είχαν ήδη σχεδιαστεί από τις προκάτοχες κυβερνήσεις, αλλά που άρχισαν να εκτελούνται από την κυβέρνηση του Βενιζέλου, θα ολοκληρώνονταν και θα ήταν σε θέση να αποδώσουν οφέλη στην ελληνική οικονομία. Ανεξάρτητα απ' τον αφελή χαρακτήρα του συγκεκριμένου συλλογισμού, που αποδείχθηκε όταν ορισμένα από τα έργα αυτά άρχισαν να ολοκληρώνονται, η πολιτική της βενιζελικής κυβέρνησης στηριζόταν σε αυτές τις αρχές και οι ελαφρύνσεις που έφεραν στις διεθνείς συναλλαγές της χώρας οι νέες ρυθμίσεις των επανορθώσεων δεν ήταν αμελητέες.

Ο κεντρικός άξονας της οικονομικής πολιτικής του Βενιζέλου, όπως και κάθε άλλης κυβέρνησης του Μεσοπολέμου, ήταν

38. Κ. Α. Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...*, όπ.π., σσ. 247-255.

η αύξηση της παραγωγικότητας της αγροτικής οικονομίας. Η ελληνική αγροτική οικονομία υστερούσε από κάθε άποψη σε σύγκριση ακόμη και με τις γειτονικές χώρες, με εξαίρεση ίσως την Αλβανία, και οποιαδήποτε φιλοδοξία για οικονομική ανάπτυξη της χώρας περνούσε αναγκαστικά μέσα από τη βελτίωση της παραγωγικότητάς της. Διόλου συμπτωματικά, λοιπόν, η προσοχή του Βενιζέλου θα στραφεί προς αυτή την κατεύθυνση. Τα έργα των πεδιάδων της Θεσσαλονίκης και των Σερρών και Δράμας αποτελούσαν το επίκεντρο αυτής της πολιτικής, καθώς οι προσδοκίες για τα οφέλη από την ολοκλήρωσή τους ήταν εξαιρετικά μεγάλες. Σχεδόν 3 εκατομμύρια στρέμματα θα δίνονταν στην καλλιέργεια με την ολοκλήρωση των έργων και η Ελλάδα μπορούσε πλέον να ελπίζει ότι, αν δεν έλυνε, οπωσδήποτε όμως θα περιόριζε σημαντικά το οϊτικό της έλλειμμα που αποτελούσε και βασικό στοιχείο του εμπορικού της ελλείμματος, παρά το γεγονός ότι ήταν αγροτική χώρα. Ταυτοχρόνως, πίστευαν ότι με τον τρόπο αυτόν θα μπορούσαν να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσης των προσφυγικών κυρίως πληθυσμών που είχαν εγκατασταθεί στη Βόρειο Ελλάδα και οι οποίοι υπέφεραν στην πλειονότητά τους από το μικρό και ανεπαρκές για την επιβίωσή τους μέγεθος του κλήρου.

Εκτός όμως από τα μεγάλα αυτά έργα, τα αποτελέσματα των οποίων θα ήταν ασφαλώς μακροπρόθεσμα, η κυβέρνηση Βενιζέλου προσπάθησε με κάθε τρόπο να βελτιώσει την κατάσταση στην ελληνική ύπαιθρο. Για πρώτη φορά γίνονται, κατά την περίοδο αυτή, προσπάθειες για την επιστημονική αντιμετώπιση των καλλιεργειών στην Ελλάδα, ενώ η κρατική παρουσία θα γίνει αισθητή ακόμη και στους πιο απόμακρους οικισμούς. Η συγκυρία όμως των χρόνων αυτών ήταν πλέον δυσμενής. Οι τρεις από τις τέσσερις χρονιές της διακυβέρνησης Βενιζέλου συνέπεσαν με

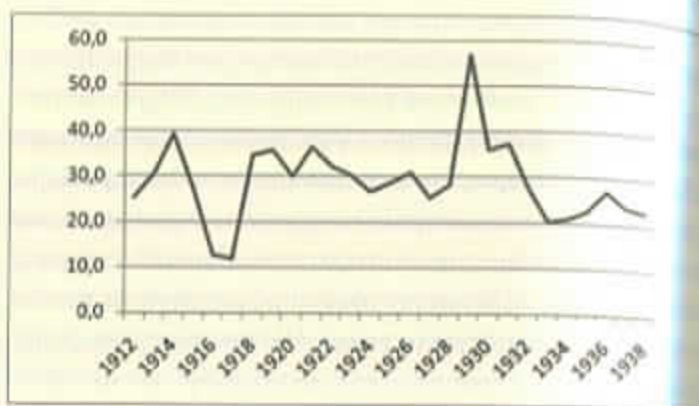
εξαιρετικά κακές σοδειές με αποτέλεσμα ορισμένοι πληθυσμοί, ορεινών κυρίως περιοχών, να αντιμετωπίσουν το φάσμα του λιμού. Η συγκυρία επιδεινώθηκε καθώς από το 1929 οι τιμές των αγροτικών προϊόντων και πολύ περισσότερο του σιταριού γνώρισαν κατακόρυφη μείωση με αποτέλεσμα και τα αγροτικά εισοδήματα να γνωρίσουν περαιτέρω επικίνδυνη συρρίκνωση. Για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα αυτό, η κυβέρνηση, πέραν της αναστολής της φορολογίας της εγγείου παραγωγής, στην οποία προέβη από το 1929, αλλά και της αναστολής των δικαστικών εκτελέσεων, ενεργοποίησε στον μέγιστο δυνατό βαθμό τον μηχανισμό συγκέντρωσης του σιταριού, που είχε ήδη θεσμοθετηθεί από το 1927 με την ίδρυση της Κεντρικής Επιτροπής Συγκεντρώσεως Σίτου και, χωρίς να πετύχει τη συγκράτηση των τιμών, κατάφερε τουλάχιστον να περιορίσει τη μείωσή τους σε μάλλον ανεκτά επίπεδα. Αντίστοιχες παρεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν και για τον καπνό, το σημαντικότερο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας, με την εξαγορά καπνών, παλαιών αλλά και τρεχουσών σοδειών, που λόγω της οικονομικής κρίσης δεν έβρισκαν πλέον αγοραστές. Το παρεμβατικό κράτος έκανε την εμφάνισή του, έστω και με δειλά βήματα κάτω από την πίεση της ανάγκης.

Αυτός ο διαρκώς αυξανόμενος παρεμβατισμός στην οικονομία αποκτά το «απόλυτο» εργαλείο του με την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας στα τέλη του 1929. Δεν είναι συμπτωματικό ότι ο Ελ. Βενιζέλος περιέλαβε τη δημιουργία ενός ισχυρού τραπεζικού ιδρύματος, που θα ασκούσε κατ' αποκλειστικότητα την αγροτική πίστη, στις άμεσες προτεραιότητές της κυβέρνησής του και την ενέταξε στις προγραμματικές του δηλώσεις πριν από τις εκλογές του 1928. Πολύ σύντομα μπόρεσε να υλοποιήσει τις υποσχέσεις του καθιστώντας την Αγροτική Τράπεζα το ισχυρότερο, από κεφαλαιακή άποψη, ίδρυμα της χώρας. Αλλά πέρα

από τις κεφαλαιακές βάσεις του νέου ιδρύματος, το οποίο άρχισε να λειτουργεί το 1930, εκείνο που έχει σημασία είναι ότι ο Βενιζέλος κατέστησε την Αγροτική Τράπεζα το βασικό κέντρο διαχείρισης των χρηματικών ροών από και προς την ελληνική ύπαιθρο, ένα πανίσχυρο όπλο για κάθε κυβέρνηση. Η Αγροτική Τράπεζα όχι μόνο θα συγκέντρωνε κατ' αποκλειστικότητα κάθε είδους δανεισμό προς τον αγροτικό τομέα, αλλά παράλληλα επιφορτίστηκε με την είσπραξη των χρεών των προσφύγων, και αναλάμβανε και δραστηριότητες εμπορίας ορισμένων αγροτικών προϊόντων, αλλά και τον εφοδιασμό των αγροτών με είδη που ήταν απαραίτητα για τις εκμεταλλεύσεις τους, όπως λιπάσματα κ.λπ.³⁹

Η αγροτική πολιτική της Κυβέρνησης Βενιζέλου αποτέλεσε το σημείο αιχμής της οικονομικής της πολιτικής. Ωστόσο, πέρα από αυτήν δεν θα πρέπει κανείς να παραγνωρίσει και μια σειρά άλλα έργα, πολύ σημαντικά για την ελληνική οικονομία. Το εξαιρετικά φιλόδοξο πρόγραμμα οδοποιίας, για παράδειγμα, το πρώτο μετά την εποχή του Τρικούπη, άλλαζε τις σχέσεις της υπαίθρου με τις πόλεις, καθώς 1950 χιλιόμετρα νέων δρόμων τέθηκαν στη διάθεση της οικονομίας στη διάρκεια της βενιζελικής τετραετίας. Για πρώτη φορά το κράτος επιδιώκει να φτάσει ακόμη και στους μικρούς οικισμούς. Εκτός από την οδοποιία, σημαντικές παρεμβάσεις έγιναν και στον χώρο των λιμανιών. Ακόμη, το πρόγραμμα κατασκευής σχολείων απορρόφησε σημαντικούς πόρους και υπήρξε η σημαντικότερη προσπάθεια κατασκευής δημοσίων κτιρίων από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Η πολιτική αυτή ερχόταν να υποστηρίξει μια μεγάλη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση την οποία επιχειρούσε η Κυβέρνηση

39. Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας...*, όπ.π., σσ. 389 κ.ε.

Διάγραμμα 8: Σχέση δημοσίων δαπανών προς Α.Ε.Π. 1912-1938⁴⁰

ΠΗΓΗ: Δικοί μου υπολογισμοί με βάση τα στοιχεία των Γ. Κωστελένου και Αναθάρη, στο... όπ.π. και της Στατιστικής επιτηρίδας της Ελλάδας 1939.

και της οποίας βασικός άξονας ήταν η μετακίνηση ενός μεγάλου αριθμού μαθητών, περίπου το 40% του συνόλου, από τα κλασικά γυμνάσια σε τεχνικές και επαγγελματικές σχολές.⁴¹

40. Η σχέση δημοσίων δαπανών προς το Α.Ε.Π. είναι ένας τρόπος να εκφραστεί το μέγεθος του κράτους. Στο διάγραμμα, αλλά και σε σύγκριση με στοιχεία που δόθηκαν σε προηγούμενα κεφάλαια φαίνεται μία μεγέθυνση των κρατικών μηχανισμών εξαιτίας της πολεμικής περιόδου, η οποία λίγο ή πολύ διατηρείται και στη συνέχεια. Θα πρέπει πάντως να λάβουμε υπόψη μας ότι τα στοιχεία με βάση τα οποία γίνεται η εκτίμηση της σχέσης περιλαμβάνουν και τα χρεολύσια του δημοσίου χρέους, άρα υπερεκτιμούν το μέγεθος του κράτους. Παράλληλα, η μείωση που φαίνεται μετά το 1932 είναι ως ένα βαθμό πλασματική καθώς με την πτώχευση του ελληνικού δημοσίου οι πληρωμές για την εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους περιορίζονται σημαντικά, περίπου στο ένα τρίτο, σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο.

41. Αλ. Δημηράς, «Υπουργείο Παιδείας», Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), Κωνσταντίνος Β. Γόντικας 1870-1937. Θεσμικές αλλαγές κατά τον Μεσοπόλεμο,

κρίση

Όλες αυτές οι πολιτικές βρίσκονταν υπό την αίρεση της διατήρησης της δημοσιονομικής ισορροπίας, κάτι που δεν ήταν τόσο εύκολο να επιτευχθεί, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι το μεγαλύτερο μέρος της τετραετίας καλύπτεται από τα χρόνια της Μεγάλης Κρίσης. Πάντως, στα απολογητικά κείμενα της εποχής, το Κόμμα των Φιλελευθέρων υπερηφανεύεται ότι κατά τις τέσσερις περιόδους της διακυβέρνησής του οι προϋπολογισμοί άφησαν σημαντικό πλεόνασμα, χωρίς αυτό να έχει συνδυαστεί με αύξηση των φορολογικών βαρών. Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτής της πραγματικότητας έπαιξε οπωσδήποτε η διπλωματική πολιτική του Βενιζέλου, η οποία αποσκοπούσε στη διαμόρφωση φιλικών σχέσεων με τους γείτονες και επομένως διευκόλυνε τη μείωση των εξαιρετικά υψηλών στρατιωτικών δαπανών.

Ωστόσο, σε μια περίοδο μείωσης των εισοδημάτων, ακόμη και η διατήρηση σταθερών των φορολογικών εσόδων σήμαινε την αύξηση της φορολογικής επιβάρυνσης. Όλοι οι οικονομολόγοι της εποχής παραδέχονταν ότι η φορολογική επιβάρυνση στην Ελλάδα ήταν μία από τις βαρύτερες, αν όχι η βαρύτερη, στην Ευρώπη.⁴² Στην πραγματικότητα, η φορολόγηση των πληθυσμών είχε φτάσει στα όριά της και αυτό ήταν εν γνώσει της κυβέρνησης, ωστόσο με βάση τις επιλογές που είχαν γίνει δεν υπήρχαν περιθώρια για βελτίωση της κατάστασης. Η κυβέρνηση βεβαίως

Αθήνα 2003, σσ. 81-89 και 167-229. Ο Κ. Γόντικας ήταν ο υπουργός Παιδείας που ξεκίνησε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση αυτών των χρόνων, η οποία συνεχίστηκε με τον Γ. Παπανδρέου ως διάδοχό του.

42. Βλ. ενδεικτικά Ξ.Ε. Ζολώτας, *Η φορολογική επιβάρυνση εν Ελλάδι*, Αθήνα 1930.

προχώρησε σε ορισμένες φορολογικές ελαφρύνσεις. Δεν ήταν όμως αρκετά τα μέτρα αυτά για να λύσουν τα προβλήματα.

Την επιδείνωση της ύφεσης αποσόβησαν ασφαλώς τα μεγάλα και μικρά δημόσια έργα που πραγματοποιούνταν σε όλη σχεδόν την Ελλάδα και τα οποία σίγουρα διευκόλυναν την ελληνική οικονομία να αντιμετωπίσει την κρίση με μεγαλύτερη άνεση σε σύγκριση με άλλες χώρες.⁴³ Οι μεγάλες δυσκολίες, όμως, προήλθαν από τις υψηλές αποσβέσεις του δημοσίου χρέους, με αποτέλεσμα να επιβαρυνθεί δυσανάλογα ο προϋπολογισμός της χώρας για χρεολύσια. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την χρήση του 1927-28 η υπηρεσία του δημοσίου χρέους απορροφούσε το 25,6% των τακτικών δημοσίων εσόδων, ενώ κατά την αμέσως επόμενη χρήση το αντίστοιχο ποσοστό έφθασε στο 40,7%, για να κυμανθεί κατά τις αμέσως επόμενες χρήσεις της βενιζελικής τετραετίας σε επίπεδα άνω του 35%. Οι αλλαγές αυτές οφείλονταν αποκλειστικά στην καταβολή υψηλών χρεολυσίων για τα δημόσια δάνεια και σε μικρότερο βαθμό στην αύξηση του δανεισμού. Τα μεγέθη αυτά, εκ των πραγμάτων, άφηναν μικρά περιθώρια δημοσιονομικών ελιγμών στην κυβέρνηση.⁴⁴

Τα προβλήματα στην εκτέλεση του προγράμματος των φιλελευθέρων που προκλήθηκαν από την οικονομική κρίση δεν μπορούσαν να μην έχουν και επιπτώσεις στην πολιτική ζωή της χώρας. Οι πολιτικές αντιθέσεις, που αρχικά είχε φανεί ότι ήταν δυνατόν να κατευνασθούν, απέκτησαν σταδιακά νέα οξύτητα, την οποία υπέθαλπε και ο ίδιος ο Βενιζέλος, ενώ και οι υπόλοιποι

43. Για την κρίση και την ελληνική οικονομία βλ. Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας*, ..., ό.π., σσ. 361-388.

44. Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος*, Αθήνα 1937, σσ. 70 κ.ε.

ηγέτες των δημοκρατικών δυσφορούσαν για τις επιλογές του και κυρίως για τον παραμερισμό τους, ασκώντας του δριμύτατη κριτική. Η παραίτηση του Ναυάρχου Κουντουριώτη από την προεδρία της δημοκρατίας το 1929 επέτεινε τις αντιπαραθέσεις, καθώς ο Βενιζέλος προτίμησε για το αξίωμα τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, δηλαδή ένα πρόσωπο που θεωρούσε ότι θα ήταν περισσότερο υπάκουο στα κελεύσματά του, σε σύγκριση με τον Γεώργιο Καφαντάρη που φαινόταν, όμως, να απολαμβάνει μιας γενικότερης αποδοχής. Μια σειρά σκανδάλων, εξάλλου, σε ευαίσθητους για τον πληθυσμό τομείς θα προκαλέσουν ακόμη εντονότερη κριτική προς την κυβέρνηση.

Στις συνθήκες αυτές ο Βενιζέλος επιδίωξε τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης προκειμένου να επιμερισθεί το πολιτικό κόστος της κρίσης με τα άλλα κόμματα. Η αποτυχία όμως του σχεδίου του οδήγησε σε οξύτατη αντιπαράθεση με τον αρχηγό του Λαϊκού Κόμματος Π. Τσαλδάρη στη Βουλή για την πολιτική που ακολούθησαν οι αντιβενιζελικοί σε ζητήματα τα οποία αφορούσαν την προηγούμενη δεκαετία. Η στροφή αυτή του Βενιζέλου προς την πόλωση έδειχνε ότι ήδη είχε αρχίσει να συνειδητοποιεί ότι η κρίση καθιστούσε την υλοποίηση των στόχων του ανέφικτη και ότι η παραμονή στην εξουσία απαιτούσε πλέον άλλες τακτικές.

Το πρώτο βήμα προς μια νέα κατεύθυνση ελήφθη με την αναστολή εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους από την 1η Μαΐου 1932, ενώ από τις 26 Απριλίου 1932 η δραχμή εγκατέλειπε και επίσημως τη χρυσή βάση και άρχισε να κυμαίνεται ελεύθερα. Θα ακολουθήσουν σκληρά μέτρα συναλλαγματικών περιορισμών που θα συνοδεύσουν την ελληνική οικονομία για πολλές δεκαετίες, ενώ παράλληλα θα ξεκινήσουν και οι πρώτες εφαρμογές της πολιτικής των συμψηφισμών στις διεθνείς εμπορικές συναλ-

λαγές της χώρας.⁴⁵ Οι εξελίξεις αυτές βεβαίως υποθήκευσαν το φιλόδοξο οικονομικό πρόγραμμα της βενιζελικής τετραετίας. Η ελληνική οικονομία, όπως και όλες οι εθνικές οικονομίες, θα στραφεί πλέον στον εαυτό της και θα επιδιώξει να αξιοποιήσει στο μέγιστο δυνατό τους εγχώριους πόρους για την ανάπτυξη της. Ο φιλελευθερισμός στην οικονομία φάνταζε πλέον παρωχημένος, κι έτσι πιο συγκεντρωτικές μορφές διαχείρισης της οικονομίας κάνουν την εμφάνισή τους, με το κράτος να αποκτά προεξάρχοντα ρόλο. Από το 1933, εξάλλου, η ελληνική οικονομία γνωρίζει εντυπωσιακή ανάκαμψη, που θα διαρκέσει μέχρι τέλη του Μεσοπολέμου. Ωστόσο, η ανάκαμψη αυτή δεν έδωσε λύση στα οικονομικά προβλήματα της χώρας, με αποτέλεσμα προς τα τέλη του Μεσοπολέμου όλες οι προσπάθειες να συγκλίνουν στην αναζήτηση και υιοθέτηση ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης.⁴⁶ Στο μεταξύ οι γενικές κατευθύνσεις των πολιτικών που ακολουθήθηκαν ήταν οι ίδιες με αυτές της περιόδου 1928-32, προσαρμοσμένες βέβαια στις συνθήκες επιδίωξης της αυτάρκειας. Όμως, δεν ήταν οι Φιλελεύθεροι εκείνοι που εφάρμοσαν τις πολιτικές αυτές.

Το δεύτερο βήμα του Βενιζέλου στο νέο πλαίσιο που διαμόρφωσε η οικονομική κρίση ήταν η υποβολή της παραίτησής του. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου σχημάτισε κυβέρνηση, με την υποστήριξη του Βενιζέλου. Πολύ σύντομα, ωστόσο, ο τελευταίος, φοβούμενος ότι ο Παπαναστασίου θα μπορούσε να αυξήσει την

45. Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος...*, όπ.π., σσ. 180 κ.ε.

46. Αναλυτικά βλ. Κ. Κωστής, «Η οικονομία 1932-1940», Ερ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, Η. Νικολάου & Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα*, Τα Νέα/Ιστορία, Αθήνα, σσ. 83-102.

επίρροή του σε βάρος του, ανατρέπει την κυβέρνηση, οξύνει την πολιτική αντιπαράθεση με τους αντιβενιζελικούς, επισείοντας το φόβητρο της επιστροφής της Βασιλείας και διεξάγει εκλογές στις 25 Φεβρουαρίου 1932, οι οποίες θα δείξουν και τη φθορά που είχε υποστεί στο μεταξύ. Οι Φιλελεύθεροι συγκέντρωσαν 98 έδρες, οι Λαϊκοί 95, ο Καφαντάρης με τους Προοδευτικούς 15 και οι Κομμουνιστές 10. Λίγο αργότερα το Λαϊκό Κόμμα μέσω του αρχηγού του Παναγή Τσαλδάρη αναγνώριζε τη δημοκρατία. Με τον τρόπο αυτόν, οι Λαϊκοί έμπαιναν ξανά στο πολιτικό παιχνίδι: ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος που είχε ιδρυθεί από βενιζελικούς αξιωματικούς για να υπερασπιστεί το δημοκρατικό καθεστώς διαλυόταν και ο Βενιζέλος προσέφερε ψήφο ανοχής σε κυβέρνηση των Λαϊκών.⁴⁷

Δικτατορία

Η ανοχή των Φιλελευθέρων προς τους Λαϊκούς δεν κράτησε πολύ, καθώς σύντομα διαπίστωσαν ότι ο υπουργός Στρατιωτικών Γεώργιος Κονδύλης, παλαιός βενιζελικός που είχε προσχωρήσει στο αντίπαλο στρατόπεδο, είχε αρχίσει να αλλάζει τις ισορροπίες στο σώμα των αξιωματικών, ενισχύοντας τους αντιβενιζελικούς. Καθώς μάλιστα δεν διαφαινόταν δυνατότητα μιας αυτοδύναμης κυβέρνησης από τα υφιστάμενα κόμματα, οι δημοκρατικοί οδηγήθηκαν σε εκλογική συνεργασία. Η αλλαγή, ωστόσο, του εκλογικού συστήματος σε πλειοψηφικό, έδωσε την πλειοψηφία στη Βουλή στον συνασπισμό των αντιβενιζελικών, παρά το γεγονός ότι ο Εθνικός Συνασπισμός, που είχαν ιδρύσει οι βενιζελικοί, πή-

47. Γ. Βαβός, *Παναγής Τσαλδάρης, 1867-1936*, όπ.π., σσ. 232-282.

ρε περισσότερες ψήφους. Ο στρατηγός Πλαστήρας, ηγέτης του κινήματος του 1922, ο οποίος θεωρούνταν ως ένας από τους υπευθύνους για την εκτέλεση των Εξ, προσπάθησε με πραξικόπημα να εμποδίσει τους Λαϊκούς να αναλάβουν την εξουσία, απέτυχε όμως. Η ένταση ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα μεγάλωσε και τον Ιούνιο του 1933 πραγματοποιήθηκε νέα δολοφονική προσπάθεια εναντίον του Βενιζέλου, μια απόπειρα στην οποία φαίνεται ότι ήταν αναμειγμένα και στελέχη της κυβέρνησης.

Στις συνθήκες αυτές το ζητούμενο ήταν ποιος θα κάνει πρώτος το λάθος. Και ήταν οι βενιζελικοί εκείνοι που το έκαναν με το κακά οργανωμένο πραξικόπημα της 1ης Μαρτίου 1935. Ο Γεώργιος Κονδύλης έσπευσε να επωφεληθεί από το γεγονός ξεκαθαρίζοντας τον στρατό από τους βενιζελικούς αξιωματικούς, ενώ και ο Βενιζέλος αναγκαζόταν για μια φορά ακόμη να αποσυρθεί στο εξωτερικό. Η παλινόρθωση της μοναρχίας ήταν πια εύκολη υπόθεση. Στις εκλογές της 9.2.1935, από τις οποίες απείχαν οι Φιλελεύθεροι, οι Λαϊκοί έλαβαν συντριπτικό ποσοστό, 65,04%, αποκτώντας έτσι εξαιρετική κοινοβουλευτική ισχύ, την οποία ωστόσο ο Π. Τσαλδάρης δεν ήταν σε θέση να αξιοποιήσει, τουλάχιστον προς όφελος του κοινοβουλευτισμού. Ο Γεώργιος Κονδύλης βρήκε έτσι την ευκαιρία να παίξει το δικό του παιχνίδι και οι στρατιωτικοί εξανάγκασαν την κυβέρνηση σε παραίτηση και τη Βουλή, από την οποία όμως απείχαν οι βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος, να ψηφίσει την κατάργηση της αβασιλευτής δημοκρατίας. Ακολούθησε δημοψήφισμα στο οποίο η έκταση της νοθείας φαίνεται και μόνο από το γεγονός ότι η Βασιλεία έλαβε το 97% των ψήφων. Ταυτοχρόνως πραγματοποιήθηκαν μαζικές εκκαθαρίσεις σε κάθε τομέα του δημόσιου βίου και κυρίως στον στρατό.⁴⁸

48. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όπ.π., σσ. 404-405.

Ο Γεώργιος Β' επέστρεψε στην Ελλάδα, ωστόσο προκειμένου να δώσει επίφαση νομιμότητας στο καθεστώς του, απέπεμψε από την εξουσία τον Γεώργιο Κονδύλη, ο οποίος προσδοκούσε να αποκομίσει τα οφέλη από την πολιτειακή αλλαγή, και προχώρησε σε προκήρυξη εκλογών. Είναι πολύ πιθανόν ο Γεώργιος να ήθελε να αποφύγει την οξύτητα που προκαλούσε η διπολική αντιπαράθεση και να κυβερνήσει σε συνταγματικό πλαίσιο. Αλλά τα αποτελέσματα των εκλογών επιβεβαίωσαν τον διχασμό του πολιτικού σώματος και ανέδειξαν το Κομμουνιστικό Κόμμα, το οποίο είχε κερδίσει 15 μόνο έδρες, σε ρυθμιστή της κατάστασης. Και τα δύο κόμματα στράφηκαν προς τους κομμουνιστές, ωστόσο η συνεργασία μαζί τους φάνηκε τελικά ανέφικτη, ενώ προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, αρχηγός των Φιλελευθέρων, περιέγραψε το καθεστώς που επικρατούσε στη χώρα με τα εξής λόγια:

Μέσα εις την ατμόσφαιραν η οποία περιβάλλει την ζωήν μας, εισπνέομεν όλοι, χωρίς να το καταλάβωμεν, μίαν γενναίαν δόσιν υποκρισίας. Κοιτόμεθα πάντες και εκτραγωδούμεν τον κίνδυνον τον απώτερον του κομμουνισμού, δια να καλύψωμεν τον κίνδυνον τον οποίον ημείς οι ίδιοι δημιουργούμεν, οι προστάται δήθεν και υπερασπισταί του αστικού καθεστώτος. Τα μίση μας, αι ασχημίας, η εμπάθεια, η οποία έχει αποκορυφώσει τον διχασμόν του Έθνους και δημιουργήσει τον κίνδυνον, έναν κίνδυνον σύροντα το Έθνος εις την πλήρη καταστροφήν και την τελείαν αποσύνθεσίν του, αυτός είναι ο ηρωικός, ο ορατός, ο απτός κίνδυνος. Και η καταφρόνησις προς πάσαν ηθικὴν ἀξίαν και προς πάσαν ηθικὴν ἔννοιαν ἔχει κλονήσει πλέον τα θεμέλια του κοινωνικοῦ καθεστώτος, ὥστε να μη υπολείπεται πλέον εις τους ενδεχομένους ανατροπείς του κοινωνικοῦ καθεστώτος βαρὺ το ἔργον.

Οι κυβερνήσεις του Λαϊκού Κόμματος ανέτρεψαν όμως και

την εξωτερική πολιτική που είχε προσπαθήσει να διαμορφώσει ο Βενιζέλος στη βάση διμερών συμφωνιών.⁴⁹ Η άποψη ότι η Ελλάδα δεν θα πρέπει να εμπλέκεται στις αντιθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, αλλά θα πρέπει να συμμετέχει μόνο σε περιφερειακά συστήματα ασφαλείας εγκαταλείφθηκε. Στη θέση της ενεργοποιήθηκε μια συλλογική συνθήκη εγγύησης των συνόρων που είχαν καθοριστεί από τις συνθήκες ειρήνης και στο οποίο συμμετείχαν η Τουρκία, η Ρουμανία, η Γιουγκοσλαβία και η Ελλάδα. Η συνθήκη υπογράφηκε το 1934, πολύ σύντομα όμως οι πιέσεις που άσκησε ο Βενιζέλος, οδήγησαν την κυβέρνηση των Λαϊκών να δηλώσει ότι η Βαλκανική Συμφωνία αφορούσε την εγγύηση των συνόρων από απειλές που προέρχονταν από βαλκανική χώρα μόνο. Το αποτέλεσμα ήταν η Γιουγκοσλαβία να στραφεί περισσότερο προς την Βουλγαρία και την Τουρκία καθώς οι φόβοι της πήγαν από την Ιταλία.

Τη διακυβέρνηση της χώρας μετά τις εκλογές του 1936 είχε αναλάβει υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό την προεδρία του Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Κ. Δεμερτζή, μέχρις ότου οι δύο παρατάξεις καταλήξουν σε κάποια λύση. Σύντομα όμως ο Δεμερτζής πέθανε, ενώ λίγο πριν ή λίγο μετά από αυτόν θα πεθάνουν και προσωπικότητες που θα μπορούσαν να παίξουν ρυθμιστικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις: Γ. Κονδύλης, Ελ. Βενιζέλος και Π. Τσαλδάρης. Ο Ιωάννης Μεταξάς, υπουργός Στρατιωτικών στην Κυβέρνηση Δεμερτζή, ανέλαβε αρχικά χρέη πρωθυπουργού και στις 4 Αυγούστου του 1936 επέβαλε δικτατορία, σε συμφωνία με τον Γεώργιο Β'. Οι δυναμικές εργατικές κινητοποιήσεις της εποχής αυτής και οι συγκρούσεις με την αστυνομία και

49. Σχετικά βλ. Μ. Κούμας, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική και το ζήτημα της ασφάλειας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη 1933-1936*, Αθήνα 2010.

τον στρατό διευκόλυναν το έργο του, καθώς μπόρεσε να προφασιστεί την ύπαρξη κινδύνων για το κοινωνικό καθεστώς. Αλλά στην ουσία φαίνεται πιθανότερο ότι η κίνηση του Ι. Μεταξά να επιβάλει τη δικτατορία έγινε για να προλάβει μια απόπειρα πραξικοπήματος εκ μέρους των βασιλικών αξιωματικών. Γιατί η συμφωνία στην οποία είχαν καταλήξει βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί για την επαναφορά των αποτάκτων στο στράτευμα είχε ως αποτέλεσμα την ενεργοποίηση των βασιλικών αξιωματικών, που δεν είχαν καμία πρόθεση να υποστούν τις συνέπειες της συμφωνίας.⁵⁰

Ο Ι. Μεταξάς μπόρεσε, προς έκπληξη των αντιπάλων του και των δύο παρατάξεων, να συγκροτήσει ένα σχήμα διακυβέρνησης ιδιαίτερος συνεκτικό και να αντιμετωπίσει με επιτυχία τις αντιδράσεις από όπου και αν προέρχονταν. Και αν κατά τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας του ήταν λίγο ή πολύ εξαρτημένος από τον βασιλιά, από το 1938 είναι φανερό ότι ενισχύεται και αποκτά το προβάδισμα στον έλεγχο της πολιτικής εξουσίας. Το αυταρχικό του καθεστώς παρά το γεγονός ότι προσπάθησε να εισαγάγει κάποια πρότυπα από φασιστικά καθεστώτα, με τη δημιουργία π.χ. της Εθνικής Οργάνωσης Νέων⁵¹ και την αναφορά στον Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό, δεν διαμόρφωσε ένα ανάλογο δικό του πρότυπο. Η μόνη κοινή συνιστώσα ήταν η αποτελεσματική καταδίωξη των κομμουνιστών, που στο κάτω κάτω υπήρξαν και το πρόσχημα για την απόπειρά του να καταλάβει την εξουσία.⁵²

50. Ι. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του 40*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 78-79.

51. Β. Αγγελής, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...», «Μαθήματα εθνικής αγωγής» και νεολαϊστική προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Αθήνα 2006.

52. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όπ.π., σσ. 419-421.

Παράλληλα, ακολούθησε μια πολιτική που θα επέτρεπε στο καθεστώς να γίνει πολύ πιο φιλικό προς τους πληθυσμούς. Έθεσε σε εφαρμογή το νόμο περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων, που είχε προετοιμάσει ο Βενιζέλος αλλά η κρίση δεν του επέτρεψε να εφαρμόσει, ενώ έσπευσε να ρυθμίσει τα αγροτικά χρέη, χαρίζοντας ένα μεγάλο μέρος τους μπροστά στον κίνδυνο οι αγροτικοί πληθυσμοί να βρεθούν σε πλήρες αδιέξοδο. Ακόμη, στα χρόνια του Μεταξά εμφανίζονται και οι πρώτες, ατελέσφορες, προσπάθειες για μια συστηματική αξιοποίηση των πρώτων υλών της χώρας με τη δημιουργία βαριάς βιομηχανίας. Οι όροι για την υλοποίηση του εν λόγω προγράμματος υπήρξαν εξαιρετικά επαχθείς, αλλά δύσκολα η Ελλάδα της εποχής εκείνης θα μπορούσε να πετύχει κάτι καλύτερο δεδομένου ότι βρισκόταν σε πτώχευση. Ο πόλεμος, βέβαια, δεν θα επιτρέψει την πραγματοποίηση των σχεδίων αυτών. Τέλος, μέσω του συστήματος των διμερών συμφωνιών η ελληνική οικονομία θα βρεθεί όλο και περισσότερο εξαρτημένη από τη Γερμανία. Η τελευταία που αποτελούσε τη βασική αγορά ελληνικών καπνών, αλλά και άλλων πρώτων υλών, ήταν σε θέση να εξασφαλίσει την απορρόφηση τους με αντάλλαγμα την εισαγωγή από την Ελλάδα εργοστασιακού εξοπλισμού.⁵³

Στο τομέα της εξωτερικής πολιτικής, σε αντίθεση με την οικονομία, το μεταξικό καθεστώς στρέφεται όλο και περισσότερο προς την Αγγλία, με αποτέλεσμα η Ελλάδα να βρεθεί εκτεθειμένη στις πιέσεις των Ιταλών και των Γερμανών. Στην πραγματικότητα, δεν είχε και άλλη επιλογή και αυτό δεν οφειλόταν μόνο

και 426-427. Βλ. επίσης Μ.Ε. Κεννα, *Η κοινωνική οργάνωση της εξουσίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2004.

53. Αναλυτικά βλ. Κ. Κωστής, «Η οικονομία 1932-1940», ό.π.

στην αφοσίωση του Γεωργίου Β' στην Αγγλία, αλλά κυρίως στο γεγονός ότι το διπλωματικό πλαίσιο μετά το 1936 δεν άφηνε περιθώρια ελιγμών στα μικρά κράτη. Εξάλλου, η Ελλάδα βρισκόταν πάντοτε εξαρτημένη από την κυρίαρχη ναυτική δύναμη της Μεσογείου, δηλαδή την Αγγλία, κάτι που παραδεχόταν χωρίς προσχήματα και ο ίδιος ο δικτάτορας. Παράλληλα επιδιώχθηκε να ενισχυθούν οι σχέσεις με την Τουρκία. Το 1938 υπογράφηκε συμπληρωματική Συνθήκη του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου, που εξασφάλιζε την ουδετερότητα του ενός μέρους σε περίπτωση επίθεσης τρίτης δύναμης σε βάρος του άλλου. Λίγο αργότερα, το 1939, η Ελλάδα δεχόταν την εγγύηση της Αγγλίας και της Γαλλίας, τη στιγμή ακριβώς που η Τουρκία υπέγραφε το Τριμερές Αγγλογαλλοτουρκικό Σύμφωνο.⁵⁴

Οι κινήσεις αυτές, ωστόσο, δεν μπορούσαν να εμποδίσουν την εμπλοκή της Ελλάδας στον Πόλεμο. Ήδη από το καλοκαίρι του 1940 αλλεπάλληλες προκλήσεις των Ιταλών έδειχναν την κατεύθυνση προς την οποία πήγαιναν τα πράγματα. Ο Μουσολίνι πίστευε ότι η Ελλάδα θα αποτελούσε εύκολη λεία, παρά το γεγονός ότι ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου στρατάρχης Μπαντόλιο υποστήριζε ότι οι ιταλικές δυνάμεις στην Αλβανία -η οποία βρισκόταν υπό ιταλική κατοχή- δεν ήταν επαρκείς για ένα τέτοιο εγχείρημα. Στις 28 Οκτωβρίου 1940 ο Ιωάννης Μεταξάς απέρριπτε το ιταλικό τηλεγράφο για είσοδο του ιταλικού στρατού στα ελληνικά εδάφη με σκοπό την κατάληψη στρατηγικών θέσεων.

54. Σχετικά βλ. Ι. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του 40*, Θεσσαλονίκη 1994.

Κοινοβούλιο και δικτατορία

Το ελληνικό κράτος του Μεσοπολέμου παρουσιάζει όλα τα συμπτώματα που χαρακτηρίζουν την ευρωπαϊκή πραγματικότητα της περιόδου αυτής. Αφενός την προϊούσα παρακμή του φιλελευθερισμού και την ενίσχυση των αντικοινοβουλευτικών απόψεων και στάσεων, τις οποίες προσεταιρίζονταν ακόμη και οι ηγέτες της φιλελεύθερης παράταξης, συμπεριλαμβανομένου του Ελ. Βενιζέλου. Αφετέρου την αφομοίωση της βίας στην πολιτική ζωή της χώρας: η μακρά πολεμική περίοδος διαμόρφωσε τα πνεύματα κατά τρόπο τέτοιο, ώστε οι εξωθεσμικές λύσεις να αποτελούν θεμιτό τρόπο επίλυσης των πολιτικών αντιθέσεων. Η εξοικείωση των πληθυσμών με τον καταναγκασμό και τη βία διευκόλυνε την πρακτική αυτή και η αυτονόμηση του στρατού από την πολιτική διευκόλυνε παρεμβάσεις αυτού του χαρακτήρα. Τέλος, η προσάρτηση των Νέων Χωρών δημιούργησε μείζον πρόβλημα εθνικής ολοκλήρωσης και αδυναμίας αφομοίωσης των νέων περιοχών και πληθυσμών στους κρατικούς μηχανισμούς. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η εμπέδωση ενός σύγχρονου κράτους συναντούσε ανυπέρβλητες δυσκολίες.

Ένας βασικός λόγος ήταν και το ότι η Ελλάδα του Μεσοπολέμου βγήκε από τους πολέμους φτωχή, ασφαλώς φτωχότερη από την Παλαιά Ελλάδα της προπολεμικής περιόδου, με το προσφυγικό ζήτημα να προβάλλει απαιτήσεις που δύσκολα μπορούσαν να ικανοποιηθούν δεδομένων των οικονομικών συνθηκών της χώρας. Κατά τον ίδιο τρόπο, η αγροτική μεταρρύθμιση ανέτρεψε ισχυρούς κοινωνικούς συσχετισμούς και έθεσε επείγουσες πρωταρχικότητες προκειμένου να εξασφαλιστεί η επιβίωση των αγροτικών πληθυσμών. Οι νέοι κρατικοί μηχανισμοί που συγκροτού-

νται για την αντιμετώπιση όλων αυτών των προβλημάτων χρειάζονταν χρόνο για να μπορέσουν να αποδώσουν και πόρους που δεν υπήρχαν. Η δεκαετία του 1930 υπογραμμίζει τις μεγάλες δυσκολίες και αντιξοότητες που όφειλε να αντιμετωπίσει το ελληνικό κράτος - σε ένα διεθνές περιβάλλον που γινόταν όλο και πιο εχθρικό - για να στηρίξει τους πληθυσμούς του.

Η αδυναμία των πολιτικών ηγεσιών να δώσουν κοινοβουλευτικές λύσεις στα παραπάνω προβλήματα θα επιδεινώσει τις αυταρχικές τάσεις και η δημιουργία εσωτερικών εχθρών κάθε είδους προσέφερε τα απαραίτητα προσχήματα. Η μεταξική δικτατορία αποτελούσε την απόληξη όλης αυτής της διαδικασίας, μιας διαδικασίας που έχει χαρακτηριστεί ως κόπωση του κοινοβουλευτισμού, αλλά που στην πραγματικότητα δεν ήταν τίποτε περισσότερο και τίποτε λιγότερο από αναγκαιότητα ενίσχυσης της κρατικής εξουσίας μέσω κατασταλτικών διαδικασιών. Πέρα από αυτό όμως, η δικτατορία του Μεταξά σηματοδοτεί την απαρχή πολιτικών που θα χαρακτηρίσουν και τις επόμενες δεκαετίες.